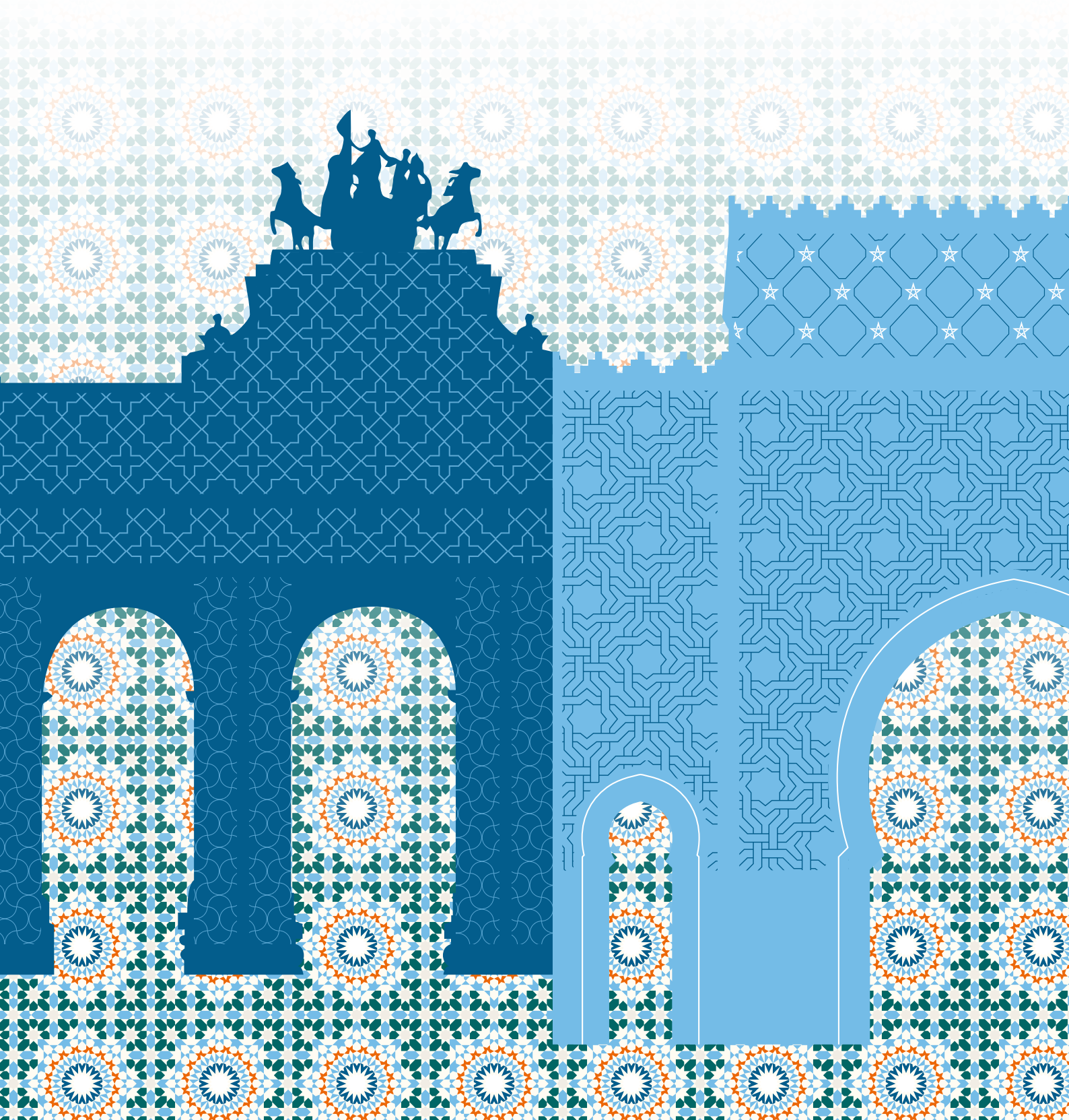

België - Marokko

50 jaar migratie

Demografische studie over de populatie van Marokkaanse
herkomst in België • door *Quentin Schoonvaere*

**BELGIË-MAROKKO:
50 JAAR MIGRATIE**

**DEMOGRAFISCHE STUDIE OVER DE POPULATIE
VAN MAROKKAANSE HERKOMST IN BELGIË**

Door Schoonvaere Quentin

Juni 2014

Centre de recherche en démographie et sociétés – Université catholique de Louvain

&

**Federaal Centrum voor de analyse van de migratiestromen, de bescherming van de
grondrechten van de vreemdelingen en de strijd tegen mensenhandel**

Inhoudstabel

Woord vooraf	4
Voorwoord	4
Inleiding	6
1. Marokkaanse migranten: met hoeveel zijn ze en wie zijn ze?	8
1.1. Welke statistische indicatoren om de populatie van vreemde herkomst in kaart te brengen?	8
1.2. Steeds minder onderdanen met de Marokkaanse nationaliteit en steeds meer Belgen	12
1.3. Een populatie die hoofdzakelijk in België en met de Belgische nationaliteit is geboren	18
1.4. Populatie die buiten de statistiek valt	22
1.5. Demografische kenmerken en lokalisatie van de populatie van Marokkaanse herkomst	23
1.5.1 Een populatie die is vervrouwelijkt	23
1.5.2 Een relatief beperkte vergrijzing van de populatie van Marokkaanse herkomst	26
1.6. De geografische spreiding van de populatie van Marokkaanse herkomst	29
2. De Marokkaanse migratie in België: van rekrutering van werknemers tot huwelijksmigratie	37
2.1. Migratie uit de Maghreb tijdens het interbellum	37
2.2. Marokkaanse migratie in het naoorlogse België	38
2.2.1 Komst van werknemers met de Marokkaanse nationaliteit en hun gezinnen (1963-1974)	39
2.2.2 Van gezinshereniging tot gezinsvorming (1975-1983)	43
2.2.3 Migratie van de partners: de belangrijkste weg om België wettig binnen te komen (1984 tot op heden)	43
2.2.4 Leeftijd zoals weerspiegeld bij gezinsmigratie	53
2.3. Beperkte terugkeer van Marokkaanse onderdanen	55
3. Vruchtbaarheid en mortaliteit bij de populatie van Marokkaanse herkomst	60
3.1. Analyse van de vruchtbaarheid van de vrouwen van Marokkaanse herkomst	60
3.1.1. Longitudinale benadering die rekening houdt met de generaties	61
3.1.2 Transversale analyse van de vruchtbaarheidsgegevens	64
3.2. Analyse van de mortaliteit en van de gepercipieerde gezondheid van de populatie van de Marokkaanse migrantenpopulatie	68
3.2.1. Paradox van de ondersterfte van volwassen migranten	68
3.2.2. De als Marokkaan geboren populatie beweert in minder goede gezondheid te zijn dan de Belgische populatie	70
4. Familietrajecten en huishoudensstructuren van de Marokkaanse migrantenpopulatie	72
4.1. Algemene beschouwingen over huishoudens waarvan het hoofd is geboren met de Marokkaanse nationaliteit	72
4.2. Grootte van de huishoudens en evolutie ervan tussen 1991 en 2009	72
4.3. Type van huishoudens en de evolutie ervan tussen 1991 en 2009	74
4.4. Verschillende gezinstrajecten voor de populaties van Marokkaanse herkomst	77
Conclusies	81
Bibliografie	84
Bijlage	90

Woord vooraf

Dit is de derde van drie demografische studies die het Centre de recherche en démographie et sociétés, van de Université catholique de Louvain, realiseerde in opdracht van en in samenwerking met het Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding. Deze studies zijn gewijd aan de drie belangrijkste niet-EU-populaties, deze afkomstig uit Congo, Turkije en Marokko. Naar deze eerste twee studies, wordt in deze derde herhaaldelijk verwezen.

Sinds 15 maart 2014, zet het Federaal Centrum voor de analyse van de migratiestromen, de bescherming van de grondrechten van de vreemdelingen en de strijd tegen de mensenhandel deze specifieke wettelijke opdrachten van het Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding verder.

Deze datum wordt gehanteerd als referentie. Als naar publicaties van voor die datum wordt verwezen, is er sprake van het Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding (of 'het Centrum'). Wanneer het gaat over publicaties vanaf die datum, wordt gesproken van het Federaal Centrum voor de analyse van de migratiestromen, de bescherming van de grondrechten van de vreemdelingen en de strijd tegen de mensenhandel (of het 'Federaal Migratiecentrum').

Voorwoord

Migratie is een demografische component die als een rode draad door de geschiedenis van de mensheid loopt. Personenverkeer wijzigt de kenmerken van een populatie op vlak van leeftijd, geslacht, maar ook de geografische herkomst. In de 19de eeuw was België vooral een emigratieland (Morelli, 1998). Na de Eerste Wereldoorlog begint die tendens te keren als gevolg van de steeds grotere vraag naar arbeidskrachten in Belgische ondernemingen. Tijdens het interbellum komen heel wat Italiaanse en Poolse migranten in de mijn- en staalsector werken. In diezelfde periode, en vooral dan als gevolg van de economische crisis in 1929, neemt de Belgische overheid een eerste reeks maatregelen om de immigratie te reguleren (Grimmeau, 2004).

Na de Tweede Wereldoorlog moet de Belgische industrie worden heropgestart. Daarom gaat de overheid via akkoorden met andere landen, buitenlandse werknemers rekruteren. Zo wordt in 1946 een bilateraal akkoord met Italië gesloten. Na de mijnramp in Marcinelle in augustus 1956 gaan de Italiaanse overheden betere werkomstandigheden voor hun mijnwerkers eisen (Poulain en Perrin, 2002). Daarop beslissen België en de mijndirecties om zich voortaan te richten op arbeiders uit andere landen (Morelli, 2004). Met deze beslissing wou men ook inspelen op de sterke vraag naar vreemde arbeidskrachten, waar ook andere Europese landen beroep op deden. In 1956 volgt een bilateraal akkoord met Spanje en in 1957 één met Griekenland. Tijdens de jaren 1960 gaat de geografische herkomst van arbeidskrachten zich verder diversifiëren na de ondertekening van akkoorden met Marokko en Turkije in 1964, met Algerije in 1969 en Joegoslavië in 1970.

Na de eerste oliecrisis beslist de Belgische overheid een einde te maken aan de arbeidsmigratie, door de toegangsmogelijkheden tot het grondgebied aan banden te

leggen. Gezinshereniging, huwelijksmigratie en asielmigratie worden de belangrijkste migratieredenen voor vreemdelingen die na de periode van arbeidsmigratie zijn toegekomen. Denken we maar aan de asielstromen in de jaren 1990 uit de landen van ex-Joegoslavië (vooral na de oorlogen in Bosnië en Kosovo), maar ook uit Rusland of de DR Congo (Migraties en migrantenpopulaties in België, statistisch en demografisch verslag, Centrum, 2013). Na de toetreding tot de Europese Unie van 10 nieuwe lidstaten in 2004¹ en van Roemenië en Bulgarije in 2007, is de instroom vanuit een aantal van die landen op het ogenblik van die toetreding fel toegenomen, vooral dan vanuit Polen, Roemenië en Bulgarije het sterkst 12 (Migraties en migrantenpopulaties in België, statistisch en demografisch verslag, Centrum, 2013). In de jaren 2000 komen daar nog nieuwe stromen bij, waardoor de landen van herkomst zich steeds verder gaan diversifiëren. Zo is er de immigratie van Chinese studenten en Indische arbeidskrachten, maar ook de immigratie uit Latijns-Amerika (vooral vanuit Brazilië en Ecuador), en de nieuwe asielstromen uit sub-Sahara Afrika (Kameroen, Ghana, Guinee) en Azië (Irak, Afghanistan) (Martiniello, M.; Rea, A. and al. 2010; Migraties en migrantenpopulaties in België, statistisch en demografisch verslag, Centrum, 2013).

De migratiestromen van Marokkanen, die intussen zijn uitgegroeid tot een belangrijke gemeenschap in België, kaderen binnen die naoorlogse migratiecontext. Deze studie gaat dieper in op de belangrijkste demografische problematieken die samenhangen met de ontwikkeling van die migratie binnen de Belgische maatschappelijke achtergrond.

¹ De tien landen die in 2010 in de communautaire ruimte zijn gestapt zijn Cyprus, Estland, Hongarije, Letland, Litouwen, Malta, Polen, Slovakije, Slovenië en de Tsjechische Republiek.

Inleiding

Deze nota over de Marokkaanse aanwezigheid in België sluit aan bij twee vorige studies van het Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding over de Congolese en Turkse migratie en aanwezigheid in België.² De Belgische migratiegeschiedenis van de 20ste eeuw is gekenmerkt door stromen vanuit de buurlanden (Frankrijk en Nederland) en uit Zuid-Europese landen die later tot de Europese Unie zijn toegetreden (Italië, Spanje, Portugal, Griekenland). Naast die landen zijn er drie grote herkomstlanden die de naoorlogse Belgische migratiegeschiedenis mee hebben bepaald: Marokko, Turkije en de Democratische Republiek Congo (hierna Congo). Die drie grote stromen hebben gemeen dat ze begin jaren 1960 op gang zijn gekomen. Migranten uit die drie landen hebben zich geleidelijk aan in België gevestigd, waardoor populaties zijn ontstaan met eigen demografische kenmerken. Deze studie wil een beeld geven van de demografische realiteit van de Marokkaanse migrantenpopulatie. We analyseren achtereenvolgens de informatie over het aantal Marokkaanse migranten (stocks), de migratiestromen, de natuurlijke bewegingen (geboortes en overlijdens) en de samenstelling van gezinnen van Marokkaanse herkomst. In die vier delen gaan we dieper in op de demografische dynamiek van de Marokkaanse migrantenpopulatie. Zo is de populatie van Marokkaanse herkomst volgens schattingen in iets meer dan 20 jaar tijd meer dan verdubbeld, om in 2012, 429.580 personen te bereiken. Belangrijk is dus de demografische evolutie van deze populatie sinds haar aanwezigheid in België te identificeren en te begrijpen. Gegevens over arbeidsmarkt en scholingsgraad komen in deze studie niet aan bod omdat die buiten het kader van dit verslag vallen. Ter illustratie van de demografische analyses verwijzen we de lezer desgevallend naar bestaande onderzoeken in dat domein.

Wat volgt is een gedetailleerde beschrijving van de vier grote delen van dit verslag:

- **Marokkaanse migranten: met hoeveel zijn ze en wie zijn ze?** In dit deel van het verslag overlopen we de statistische indicatoren waarmee we de *stocks* van de migrantenpopulaties in kaart kunnen brengen.³ In een eerste fase lichten we toe waarom de variabelen “nationaliteit” en de “nationaliteit bij de geboorte” minder betrouwbare indicatoren zijn voor het meten van de Marokkaanse migrantenpopulatie. Daarna zien we hoe de populatie van Marokkaanse herkomst geleidelijk aan is vervrouwelijkt en waarom het verouderingsproces bij de populatie van Marokkaanse herkomst minder sterk is dan bij de rest van de populatie. We ronden dit deel af met een analyse van de ruimtelijke verdeling van de populatie van Marokkaanse herkomst in België. Zo stellen we vast dat de kinderen van de eerste migranten steeds vaker de gemeenten verlaten

² Schoonvaere Q., 2013, *België – Turkije: 50 jaar migratie. Demografische studie over de populatie van Turkse herkomst in België*, studie uitgevoerd voor het Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding,

http://www.diversiteit.be/sites/default/files/legacy_files/studies/Migration%20turque%20NL%20020513_def%20NL.pdf, Brussel, 74p. en Schoonvaere Q., 2010, *België- DR Congo: 50 jaar migratie*, studie uitgevoerd voor het Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding, 88p. http://www.diversiteit.be/sites/default/files/legacy_files/studies/2010/Studie%20Congolese%20migratie_NL.pdf

³ De analyse van de stocks van de vreemde populatie en de populatie van vreemde afkomst komt aan bod in hoofdstukken 4 en 6 van het Statistisch en demografisch verslag 2013 van het Centrum, http://www.diversiteit.be/sites/default/files/documents/publication/statistisch_en_demografisch_verslag.pdf

waar de eerste generaties zich hebben gevestigd.

- **Marokkaanse migratie in België: van rekrutering van werknemers tot huwelijksmigratie.** In dit deel hebben we het over de migratiestromen van onderdanen met de Marokkaanse nationaliteit⁴ en over het specifieke karakter van de Marokkaanse migratie in België. Wat is de socio-economische context waarin de migratie vanuit Marokko zich heeft afgespeeld? Welke veranderingen hebben zich binnen de Marokkaanse migratiestromen voorgedaan? Het antwoord op die vragen zal aantonen dat immigratie een belangrijke component blijft van de demografische dynamiek van de populatie van Marokkaanse herkomst.
- **Vruchtbaarheid en mortaliteit bij de Marokkaanse migrantenpopulatie.** De demografische dynamiek van een vreemde populatie wordt niet alleen bepaald door de migratiestromen maar ook door de geboortes en overlijdens van diezelfde populatie. Een gedetailleerde analyse van vruchtbaarheidsgedragingen en mortaliteit is dus essentieel, willen we inzicht krijgen in de demografische dynamiek van deze populatie.
- **Gezinssamenstelling bij Marokkaanse migranten.** Een studie van de gezinssamenstelling is van belang omdat het individu wordt geïntegreerd in een groep die in de West-Europese samenlevingen wordt beschouwd als de basiseenheid van de sociale processen. Het huishouden is essentieel “voor het reproductieproces, maar is ook de hoeksteen voor de productie, de consumptie en de fiscaliteit” (Deboosere, Lesthaeghe and al., 2009). Een analyse van de kenmerken van huishoudens van Marokkaanse herkomst moet voor een beter inzicht zorgen in een aantal socio-demografische mechanismen die eigen zijn aan die gemeenschap.

⁴ De analyse van de migratiestromen van de vreemde populatie komt aan bod in hoofdstukken 2 en 3 van het Statistisch en demografisch verslag 2013 van het Centrum. http://www.diversiteit.be/sites/default/files/documents/publication/statistisch_en_demografisch_verslag.pdf

1. Marokkaanse migranten: met hoeveel zijn ze en wie zijn ze?

1.1. Welke statistische indicatoren om de populatie van vreemde herkomst in kaart te brengen?

Kader 1. gegevensbronnen om populatiestocks te meten

Tussen 1846 en 1991 heeft België ongeveer elke tien jaar een volkstelling georganiseerd om statistische informatie in te zamelen, waarmee een socio-demografische momentopname van de populatie kan worden gemaakt. In 2001 werd geopteerd voor de naam “Algemene sociaal-economische enquête” omdat het niet in de eerste plaats de bedoeling was de populatie van het land te tellen. Dit is gebeurd bij de volledige populatie, die wettelijk is ingeschreven in het Rijksregister (hierna RR genaamd). Op basis van verschillende administratieve gegevensbronnen wordt momenteel werk gemaakt van de volgende volkstelling, “Census 2011”.

Sinds 1985 beschikt België over een gecentraliseerd bevolkingsregister, het zogenaamde *Rijksregister (RR)*. Het is echter pas sinds 1987 dat het Rijksregister over betrouwbare statistische gegevens beschikt met betrekking tot de wettig in België verblijvende populatie. Deze bron garandeert dan ook de officiële registratie van de wettig verblijvende populatie op 1 januari van elk jaar. Die jaarlijkse stocks kunnen worden opgedeeld per nationaliteit, nationaliteit bij de geboorte, geboorteplaats, leeftijd, geslacht, verblijfsgemeente en gezinstype. Een eerste beperking van die bron is dat hij geen rekening houdt met de onwettig in België verblijvende populatie. Een tweede beperking is dat sinds 1995, asielzoekers wiens procedure loopt, zijn uitgesloten van de populatiestocks. Die laatsten worden meegeteld bij de wettelijke populatie van het RR na toekenning van een internationale bescherming of na regularisatie van hun verblijf. Asielzoekers wiens procedure nog loopt, of die zijn afgewezen, zijn dus niet in de officiële statistieken opgenomen.

Bij het bestuderen van relatief oude migrantenpopulaties zoals de Marokkaanse, is de vraag tot welke generatie we moeten teruggaan om de herkomst van de personen in kaart te brengen. Moeten we er niet vanuit gaan dat de in België en met de Belgische nationaliteit geboren personen van Belgische afkomst zijn? Door deze populatie te identificeren, loopt men het risico personen te stigmatiseren die mogelijks het slachtoffer van discriminatie kunnen zijn. Personen die met de Belgische nationaliteit op het grondgebied zijn geboren en wiens ouders migrant zijn, krijgen evenwel met integratie en discriminatie af te rekenen. Uit heel wat studies blijkt immers hoe moeilijk sommige Marokkanen en hun afstammelingen het hebben om toegang te krijgen tot onderwijs en inschakeling op de arbeidsmarkt (Feld, 2010; Heath, Rethon en Kilpi, 2008; Neels, 2000; Brussels Observatorium van de Arbeidsmarkt en de Kwalificatie, 2000; Phaet, Deboosere en Bastiaenssen, 2007; Phaet en Swyngedouw, 2003; Timmerman, Vanderwaeren en Crul, 2003; FOD Werkgelegenheid en Centrum, 2013). Bepaalde socio-economische moeilijkheden blijven geassocieerd met de nationale herkomst van personen. Door de herkomst nauwkeurig in kaart te brengen, krijgen onderzoekers een beter beeld van discriminaties.

Het debat over de identificatie van personen volgens hun afkomst is een politieke oefening en komt in deze studie niet aan bod. Dit verslag probeert inzicht te krijgen in de demografische dynamiek van de populatie van Marokkaanse herkomst, het leek ons daarom relevant de meest inclusieve definitie van deze populatie te hanteren. Voor een analyse van de gegevens is een definitie van de populatie van vreemde herkomst dus essentieel.⁵ In dit verslag gaan we uit van vier basisbegrippen voor het definiëren van de migrantenpopulaties. In tabel 1 in bijlage staat alle praktische informatie over die vier indicatoren.

- Op basis van *de huidige nationaliteit* kan een onderscheid worden gemaakt tussen de vreemdelingen en de Belgen. Deze variabele is makkelijk beschikbaar en wordt dus vaak gebruikt. De Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (hierna ADSEI) publiceert jaarlijks cijfers over de populatie per nationaliteit. Deze indicator is momenteel beschikbaar tot 1 januari 2013. De grootste beperking is het gebrek aan informatie over het aantal personen dat de Belgische nationaliteit heeft verkregen. Zoals we verder nog zullen zien (zie 1.2.) hebben heel wat onderdanen met de Marokkaanse nationaliteit sinds de jaren 1990 de Belgische nationaliteit verkregen. Om de afkomst van de Marokkanen beter in beeld te brengen, is een indicator nodig die deze populatie die een andere nationaliteit heeft verkregen, in aanmerking neemt
- *De nationaliteit bij de geboorte* maakt de indicator van de huidige nationaliteit overbodig, omdat ze rekening houdt met de onderdanen met de Marokkaanse nationaliteit die Belg zijn geworden. Deze indicator is gebaseerd op de typologie van personen van vreemde afkomst die is ontwikkeld door demografen van de UCL (Eggerickx, Kesteloot, Poulain and al., 1999). Ze gaat uit van de historiek van de variabele nationaliteit van het RR voor personen die na 1991 zijn geboren en van de variabele “nationaliteit bij de geboorte” van de Volkstelling uit 1991 voor personen die vóór deze datum zijn geboren. De belangrijkste beperking van deze indicator is de uitsluiting van kinderen die zijn geboren na het verwerven van de Belgische nationaliteit door een van hun ouders. Deze indicator houdt dus geen rekening met een groot deel van de tweede generatie. Hij is momenteel beschikbaar tot 1 januari 2010 maar schattingen zijn uitgevoerd tot 1 januari 2012.⁶
- *Het geboorteland*. Deze indicator telt het aantal internationale migranten, of het aantal personen dat in een ander land is geboren dan het land waar ze verblijven. Deze variabele overstijgt het concept nationaliteit omdat een Belg in Marokko kan geboren zijn en een onderdaan met de Marokkaanse nationaliteit in België. De eerste zal in tegenstelling tot de tweede als een migrant worden beschouwd. Om te vermijden dat personen van een andere afkomst in de Marokkaanse migrantenpopulatie worden meegeteld, kan op basis van de typologie van personen van vreemde afkomst, de nationaliteit bij de geboorte en het geboorteland worden gecombineerd, zodat enkel

⁵ Voor meer details over de definitie van de populatie van vreemde herkomst, verwijzen we naar hoofdstuk 6 van het Statistisch en demografisch verslag 2013 van het Centrum.

⁶ Voor meer details over de schattingsmethode, verwijzen we naar hoofdstuk 6 (pagina's 136 tot 138) van het Statistisch en demografisch verslag 2013 van het Centrum.

migranten die met de Marokkaanse nationaliteit zijn geboren, worden meegeteld.⁷

- *De nationaliteit bij de geboorte van de ouders.* Deze indicator identificeert personen van wie minstens één ouder is geboren met een vreemde nationaliteit. Op die manier kan de beperking van de *nationaliteit bij de geboorte* worden omzeild omdat ook de kinderen die zijn geboren nadat hun ouders de Belgische nationaliteit hebben verworven, worden meegeteld. De **“populatie van Marokkaanse herkomst”** verwijst dus naar de populatie van wie minstens een ouder is geboren met de Marokkaanse nationaliteit.⁸ Deze indicator brengt de afkomst nauwkeuriger in kaart en zal dus vaak gebruikt worden in dit verslag. Het is daarom nuttig toe te lichten hoe die tot stand komt en wat de beperkingen zijn.

Het gebruik van variabelen die verwijzen naar de etnische herkomst van personen was in het verleden wettelijk beperkt, met name inzake bloedverwantschap. De Socio-economische monitoring brengt de positie in kaart van personen op de arbeidsmarkt en heeft statistische informatie opgeleverd die gebaseerd is op de nationaliteit bij de geboorte van de ouders. Om inzicht te krijgen in deze populatie waarvan de ouders met een vreemde nationaliteit zijn geboren, is er een statistische indicator die uitgaat van de positie van de persoon in het gezin. We hebben daarom in een eerste fase alle personen geselecteerd die deel uitmaken van een gezin, waarvan minstens een persoon is geboren met de Marokkaanse nationaliteit. Binnen deze populatie hebben we vervolgens de koppels opnieuw samengesteld, waarvan minstens een van de twee personen is geboren met de Marokkaanse nationaliteit. In een tweede fase hebben we de kinderen geselecteerd, die binnen een gezin leven die door de net vernoemde koppels worden gevormd. Ook de kleinkinderen die bij een grootouder wonen die met de Marokkaanse nationaliteit is geboren, hebben we in aanmerking genomen.⁹ Tenslotte hebben we ook rekening gehouden met de kinderen die in een eenouderhuishouden leven en van wie die ouder is geboren met de Marokkaanse nationaliteit. Dankzij deze methode kunnen we de kinderen identificeren die niet met de Marokkaanse nationaliteit zijn geboren maar van wie minstens een ouder met deze nationaliteit is geboren. Deze indicator is berekend van 1 januari 1991 tot 1 januari 2009. Op basis van de jaarlijkse groei van deze nieuwe, aan de hand van de nationaliteit bij de geboorte van de ouders geïdentificeerde populatie, zijn schattingen gemaakt tot 1 januari 2012.

⁷ De door de ADSEI verspreide bevolkingscijfers per geboorteland (gepubliceerd door Eurostat) zijn hoger dan die uit het Statistisch en demografisch verslag 2013 van het Centrum 2014). De reden daarvoor is dat de ADSEI alle in een bepaald land geboren personen in aanmerking neemt, zonder rekening te houden met de herkomst van die personen.

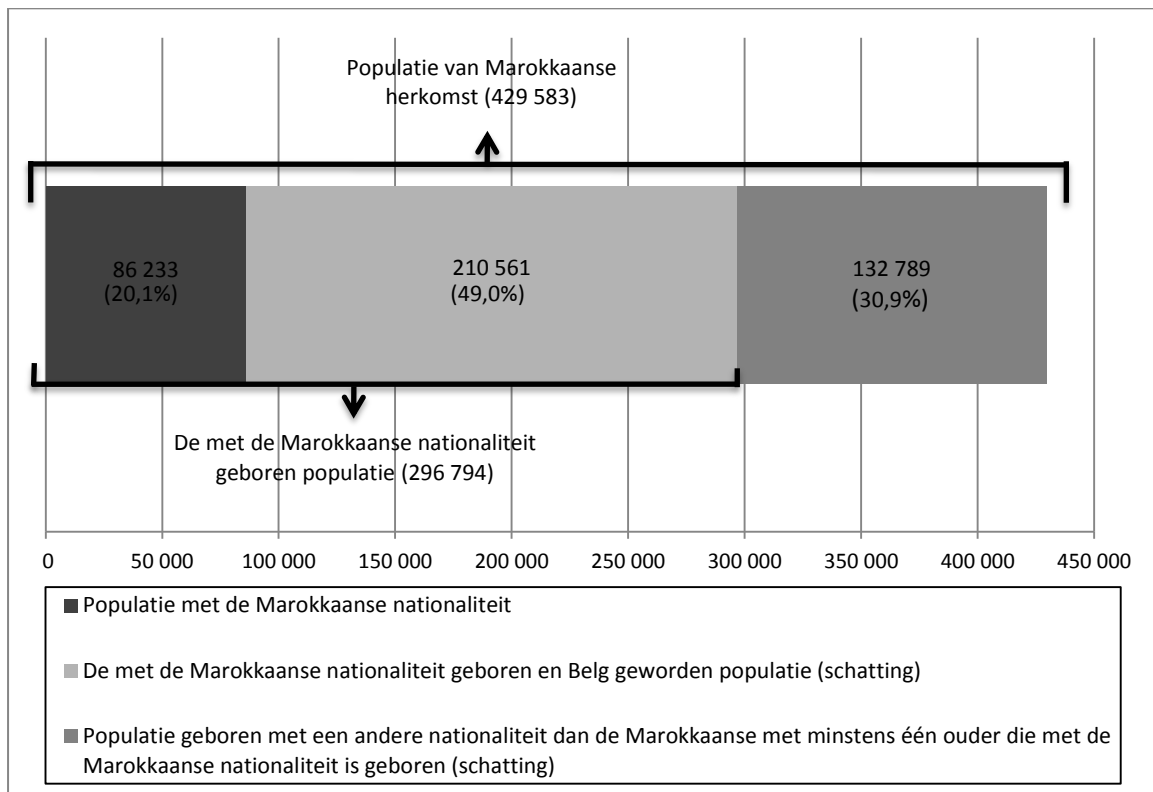
⁸ Ook in de Socio-economische monitoring van de FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal Overleg & van het Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding, wordt de populatie van vreemde herkomst gedefinieerd op basis van de nationaliteit bij de geboorte van de ouders. In het Statistisch en demografisch verslag 2013 van het CGKRdaarentegen, verwijst de populatie van vreemde herkomst naar de populatie die met een vreemde nationaliteit is geboren.

⁹ Het bij de ouders inwonen na het huwelijk is een in de Marokkaanse gemeenschap algemeen verspreid familiaal gebruik (zie deel 4). Aangezien de samenstelling van het gezin bij de ouders begint, valt het belang van de gezinnen van verschillende generaties niet te onderschatten.

Om te zien of deze aanpak relevant is, moeten we dieper ingaan op de verdiensten en beperkingen. De verdienste van deze methode is dat ze de afstammelingen van Marokkaanse migranten die zijn geboren met een andere nationaliteit dan die van hun ouder(s) identificeert. Deze selectie gaat er evenwel vanuit dat de migrantenkinderen op het ogenblik van de waarneming bij de ouders inwonen. De belangrijkste beperking is dus dat geen rekening wordt gehouden met eventuele kinderen die de ouderlijke woonst al hebben verlaten. Zo worden kinderen uit gemengde gescheiden koppels die met een Belgische (of van een andere afkomst dan de Marokkaanse) partner leven, niet in aanmerking genomen. De meeste kinderen die in de jaren 1990 en 2000 met de Belgische nationaliteit zijn geboren, leven meestal wel bij de ouders en kunnen dus ook worden geïdentificeerd. Mochten die in de nabije toekomst het ouderlijke huis verlaten, kunnen die niet langer worden geïdentificeerd.

Op 1 januari 2012 wordt de populatie van Marokkaanse herkomst op zo'n 429.500 personen geschat. Binnen deze populatie heeft één op vijf (20%) de Marokkaanse nationaliteit (Figuur 1). Zo'n 210.560 personen, of 49% van de populatie van Marokkaanse herkomst, zijn met de Marokkaanse nationaliteit geboren en hebben de Belgische of een andere nationaliteit verworven. De met de Belgische nationaliteit geboren populatie die op zo'n 296.794 personen wordt geschat, is de som van de twee in deze paragraaf vermelde populaties. De kinderen die met een andere dan de Marokkaanse nationaliteit zijn geboren, zijn goed voor 31% van de populatie van Marokkaanse herkomst, of zo'n 132.784 personen. Het meten van de populatie van vreemde herkomst gebeurt nauwkeuriger wanneer we achtereenvolgens de huidige nationaliteit, de nationaliteit bij de geboorte en de nationaliteit bij de geboorte van de ouders hanteren.

Figuur 1. Populatie van Marokkaanse herkomst die in België verblijft volgens de huidige nationaliteit en de nationaliteit bij de geboorte op januari 2012 (Bron: RR-UCL/DEMO, Schattingen: Q. Schoonvaere)

1.2. Steeds minder onderdanen met de Marokkaanse nationaliteit en steeds meer Belgen

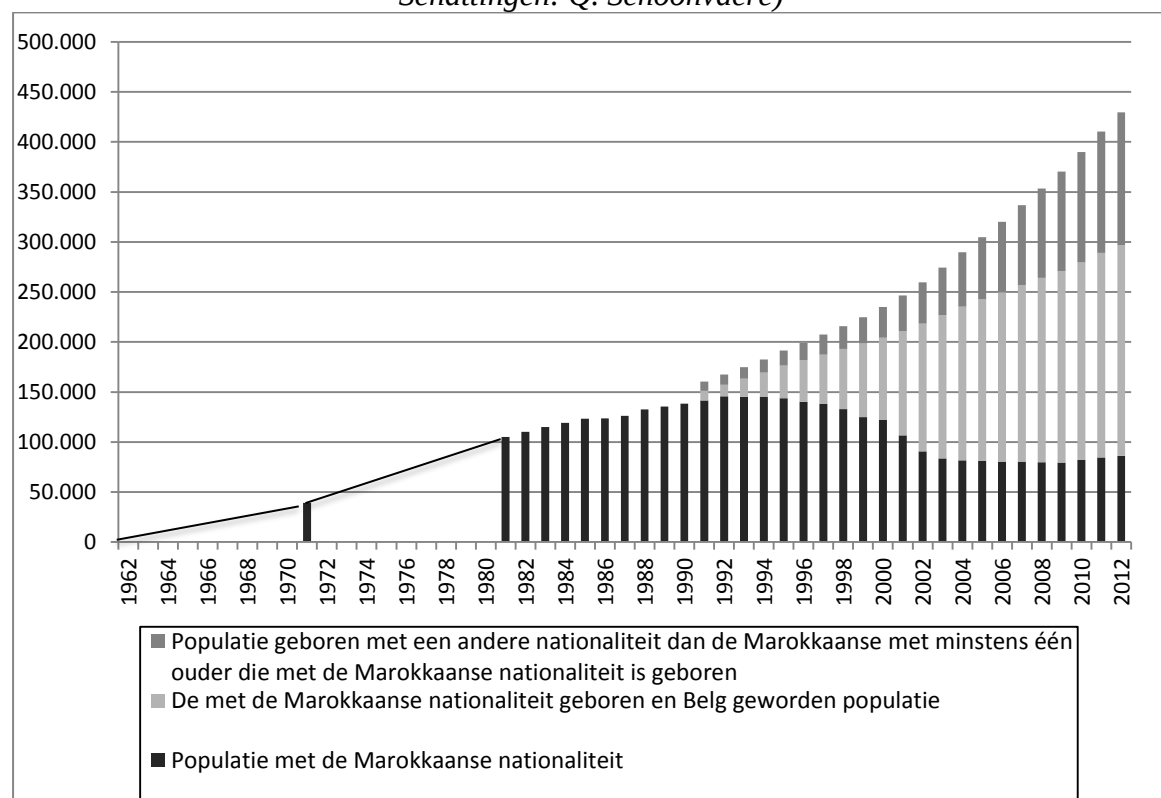
In dit deel van het verslag gaan we dieper in op de toename van de Marokkaanse populatie de afgelopen twintig jaar. Vervolgens tonen we aan waarom de populatie van Marokkaanse herkomst geleidelijk aan een populatie met de Belgische nationaliteit is geworden. Daarom lichten we de verschillende hervormingen van het Wetboek van de Belgische nationaliteit toe, die we daarna toetsen aan de statistische gegevens over de nationaliteitsveranderingen.

Uit figuur 2 blijkt de sterke toename van de populatie van Marokkaanse herkomst tussen 1 januari 1991 en 1 januari 2012. Tussen beide data gaat men ervan uit dat deze populatie vermenigvuldigd is met 2,6, van 160.487 tot naar schatting 429.580 personen. Tijdens diezelfde periode is de populatie van Marokkaanse herkomst gestegen van 1,6% naar 3,9% van de totale populatie van het land. De populatie van Marokkaanse herkomst is de laatste jaren gestaag toegenomen maar heeft ook grondige wijzigingen ondergaan, met name op vlak van nationaliteit van personen.

In 1961 telde de populatie met de Marokkaanse nationaliteit die in België verbleef amper 461 personen. Tien jaar later was na de rekrutering van Marokkaanse arbeidskrachten en na de komst van de eerste gezinnen, het aantal Marokkaanse onderdanen gestegen tot ruim 39.000 personen. In de jaren 1970 is deze populatie blijven

groeien en in 1981 verbleven iets meer dan 105.000 Marokkanen in België. Ook tijdens de jaren 1980 heeft deze groei zich voortgezet, met op 1 januari 1992 de historische piek van 145.600 Marokkaanse onderdanen die in België verbleven. Halverwege de jaren 1990 zet er zich een daling in van de populatie met de Marokkaanse nationaliteit, met een sterke terugval in 2000 en 2001. Sinds halverwege de jaren 2000 lijkt de populatie met de Marokkaanse nationaliteit zich te stabiliseren rond de 80.000 personen (Figuur 2, zwarte strepen). Voor een verklaring van deze daling is een analyse nodig van de verschillende bewegingen die een impact kunnen hebben op het aantal personen met de Marokkaanse nationaliteit.

Figuur 2. Evolutie van de populatie met de Marokkaanse nationaliteit, van de met de Marokkaanse nationaliteit geboren populatie en van de populatie van Marokkaanse herkomst, 1961-2012 (Bronnen: Volkstellingen en RR-ADSEI en UCL/DEMO, Schattingen: Q. Schoonvaere)

Kader 2. Componenten van de beweging van de populatie met de Marokkaanse nationaliteit

Figuur 3 geeft een overzicht van de verschillende componenten van de populatie met de Marokkaanse nationaliteit in de vorm van onderling vergelijkbare jaarcijfers (in %). De berekeningen daarvan gebeuren als volgt:

- *De totale aangroei van de populatie met de Marokkaanse nationaliteit* in een bepaald jaar is het verschil tussen het aantal personen binnen die populatie aan het begin en het einde van het jaar, gedeeld door de populatie halverwege het jaar.

- *Het netto migratiecijfer* in een bepaald jaar is gelijk aan het migratiesaldo (immigraties min emigraties) van Marokkaanse onderdanen gedeeld door de

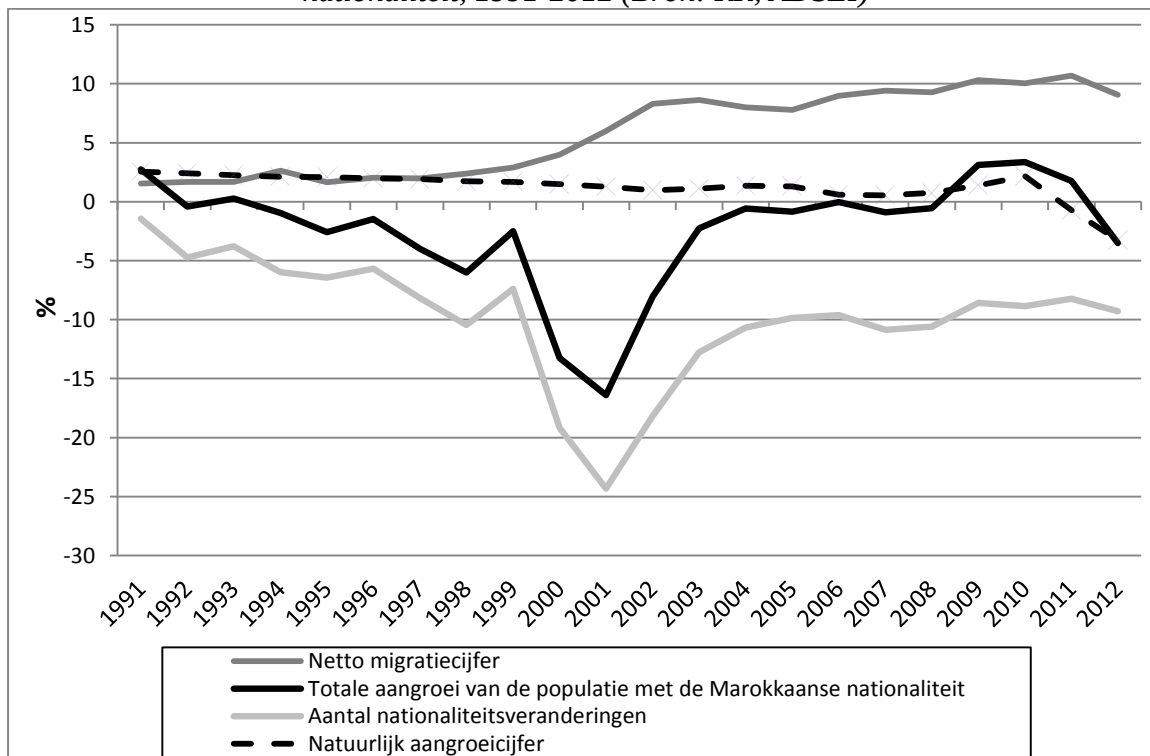
populatie van Marokkaanse nationaliteit halverwege het jaar.

- *Het aantal nationaliteitsveranderingen* in een bepaald jaar en het jaarlijkse aantal verwervingen van de Belgische nationaliteit door Marokkaanse onderdanen gedeeld door de populatie met de Marokkaanse nationaliteit halverwege het jaar. Dit cijfer wordt negatief omdat het een weergave is van het aantal personen dat niet langer als Marokkaan staat geregistreerd.

- *Het natuurlijke aangroei cijfer* in een bepaald jaar is gelijk aan het natuurlijke saldo (geboortes min overlijdens) van Marokkaanse onderdanen gedeeld door de populatie met de Marokkaanse nationaliteit halverwege het jaar.

Voor een goed begrip van de recente tendensen inzake de ontwikkeling van de populatie met de Marokkaanse nationaliteit moeten we dieper ingaan op de evolutie van de jaarlijkse cijfers van de componenten van de beweging van de populatie met de Marokkaanse nationaliteit (Kader 2). De analyse van die componenten toont de impact aan van het aantal nationaliteitsveranderingen op de afname en de stagnatie van de populatie met de Marokkaanse nationaliteit sinds begin de jaren 1990. Zelfs een toename van het migratiecijfer en de natuurlijke bevolkingsaangroei konden een daling als gevolg van het verwerven van de Belgische nationaliteit niet compenseren. Die daling bereikte zijn hoogtepunt in 2000 en 2001 na de hervorming van het Nationaliteitswetboek op 1 maart 2000. De afgelopen twee jaar hebben de nationaliteitsveranderingen ertoe bijgedragen dat de Marokkaanse populatie met ruim 25% is gedaald. Sinds halverwege de jaren 2000 compenseren de migratietoename, en in mindere mate ook de natuurlijke aangroei, de daling van de Marokkaanse populatie als gevolg van de nationaliteitsveranderingen (Figuur 3).

Figuur 3. Componenten van de beweging van de populatie met de Marokkaanse nationaliteit, 1991-2012 (Bron: RR, ADSEI)

De geleidelijke versoepeling van de voorwaarden om de Belgische nationaliteit te verkrijgen, verklaart die verschuiving binnen de met de Marokkaanse nationaliteit geboren populatie waarvan het aantal nieuwe Belgen is blijven toenemen (Figuur 2). Een analyse van de verschillende hervormingen van het Belgische nationaliteitsrecht moet die afname van de populatie met de Marokkaanse nationaliteit en de toename van het aantal nieuwe Belgen van Marokkaanse herkomst beter helpen verklaren.¹⁰

De wet van 15 mei 1922 is tot in 1984 steeds de referentie gebleven voor het nationaliteitsrecht. Vreemdelingen konden de Belgische nationaliteit verwerven via naturalisatie (grote naturalisatie en gewone naturalisatie), door nationaliteitskeuze of het huwelijk voor buitenlandse vrouwen. Vóór 1984 zijn geen gegevens aangetroffen over de verwerving van de Belgische nationaliteit door Marokkanen, we kunnen er dus logischerwijze vanuit gaan dat die eerder beperkt waren.

Kader 3. Dubbele nationaliteit.

Het verwerven van de Belgische nationaliteit betekent niet het verlies van de Marokkaanse nationaliteit. Voor de Belgische overheden wordt de persoon met de dubbele nationaliteit, waaronder de Belgische, administratief als Belg beschouwd. Dit betekent statistisch dat de tweede nationaliteit niet wordt bijgewerkt en dat het aantal personen met de dubbele Belgische/Marokkaanse nationaliteit onmogelijk kan worden bepaald. Zo leven tal van personen in België met de dubbele nationaliteit.

Met de inwerkingtreding op 1 januari 1985 van het nieuwe Nationaliteitswetboek, goedgekeurd op 28 juni 1984, worden de voorwaarden voor het toekennen en verwerven van de Belgische nationaliteit uitgebreid. Het Wetboek heeft vooral de toekenningsvoorwaarden van de Belgische nationaliteit bij de geboorte aangepast voor kinderen geboren op het Belgische grondgebied van een Belgische moeder (Rea, A. en Bietlot, M. 2007). Vroeger kon het kind enkel Belg worden via de nationaliteit van de vader. Deze maatregel heeft een dubbele impact gehad. Om te beginnen kregen kinderen die zijn geboren uit een Belgische moeder en een buitenlandse vader door toepassing van de wet met terugwerkende kracht, de Belgische nationaliteit toegewezen. Door deze inhaalbeweging was er in 1985 een eerste piek van 3.464 nationaliteitsveranderingen voor Marokkaanse onderdanen. Deze hervorming heeft ook het aantal geboortes van vreemdelingen met Marokkaanse nationaliteit doen dalen.

De hervorming van het Wetboek in 1991 moest *het recht op nationaliteit invoeren voor buitenlanders die op het grondgebied waren geboren*. Ten eerste voor kinderen van de derde generatie voor wie de toekenning van de Belgische nationaliteit automatisch en definitief is.¹¹ Voor kinderen van de tweede generatie maakte het Wetboek vervolgens een onderscheid tussen: (i) de toekenning voor kinderen onder de 12 jaar die sinds hun geboorte op het grondgebied verblijven en van wie de ouders er tijdens de afgelopen tien jaar hebben verbleven en (ii) de nationaliteitsverklaring voor vreemdelingen tussen 18 en 30 jaar die in België zijn geboren. (Eggerickx, Kesteloot and al., 1999; Rea, A. en Bietlot.

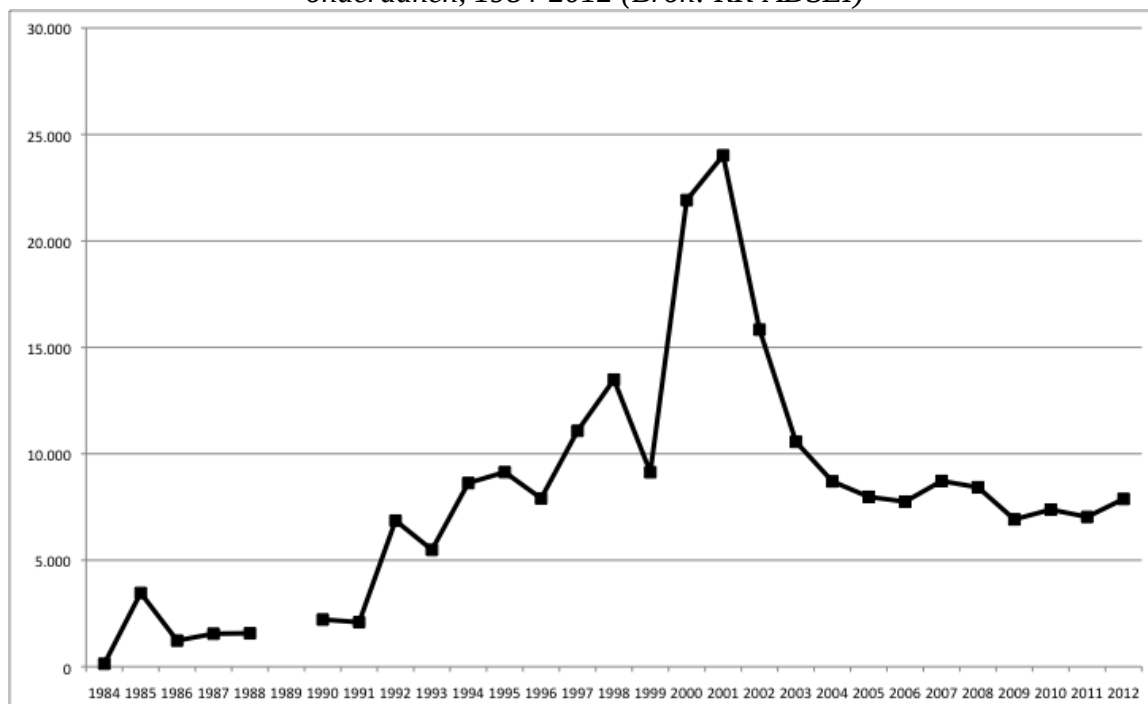
¹⁰ Voor meer informatie over nationaliteitsveranderingen verwijzen we naar hoofdstuk 6 van het Migratieverslag 2012 van het Centrum, 2013.

¹¹ De Belgische nationaliteit werd 'automatisch' toegekend aan personen onder de 18 jaar die in België zijn geboren, van wie een van de ouders ook in België is geboren en die er tijdens de tien jaar vóór de geboorte, minstens vijf jaar hun verblijfplaats hebben gehad.

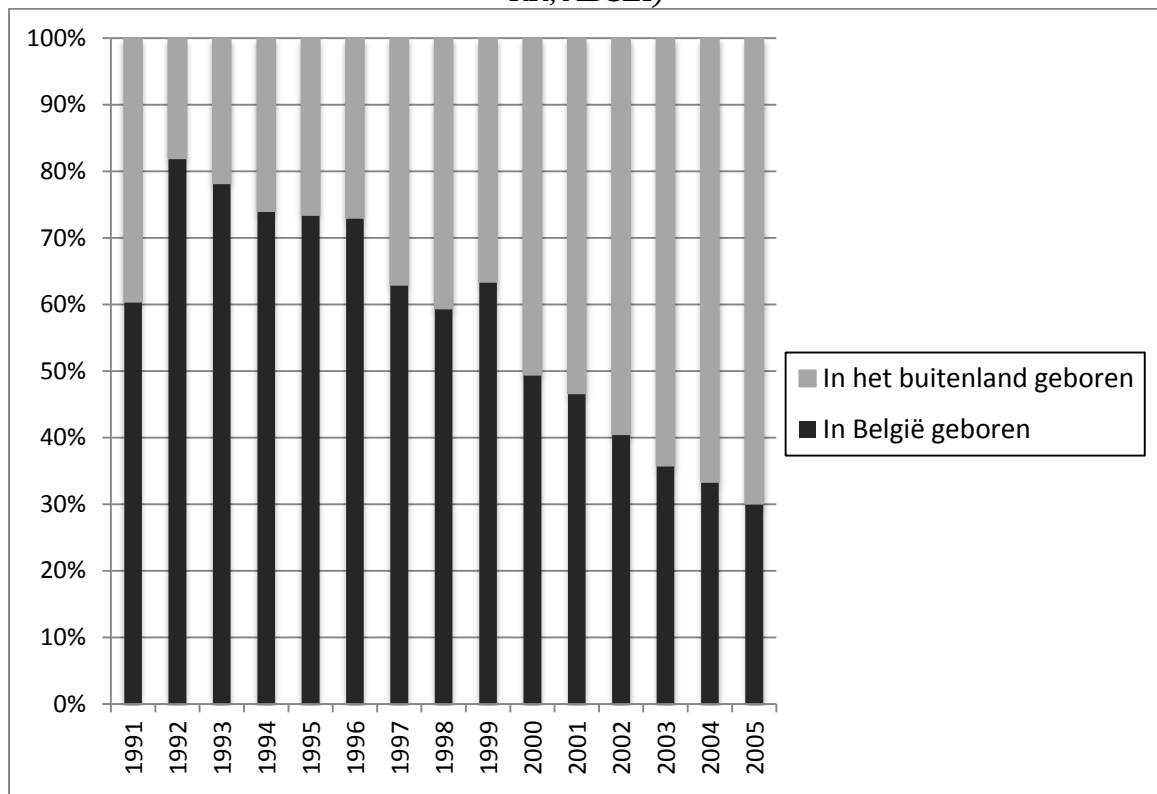
M. 2007). De statistische gegevens geven die evolutie van het nationaliteitsrecht weer. Zo kunnen we vaststellen dat tussen 1992 en 1999, zo'n 60 à 82% van de nationaliteitsveranderingen betrekking had op mensen die in het koninkrijk zijn geboren (Figuur 5). Na deze hervorming uit 1991 is het aantal nationaliteitsveranderingen van Marokkaanse onderdanen geleidelijk aan gestegen met over de periode 1991-1999, 73.812 nieuwe Belgen van Marokkaanse herkomst.

De hervorming van het Nationaliteitswetboek van 1 maart 2000 moest de *procedure voor het verwerven van de nationaliteit vereenvoudigen en harmoniseren*, en vooral dan de procedure van nationaliteitsverklaring. Een van de belangrijkste wijzigingen is dat vreemdelingen die sinds minstens zeven jaar hun hoofdverblijfplaats in België hebben, de Belgische nationaliteit kunnen aanvragen. Deze maatregel heeft de verwerving van de Belgische nationaliteit voor migranten van de eerste generatie vergemakkelijkt. Terwijl in 1992 meer dan 80% van de nieuwe Belgen met de Marokkaanse nationaliteit in België was geboren, heeft sinds 2000 meer dan de helft van die nationaliteitsveranderingen betrekking op personen die in het buitenland zijn geboren. In 2005 was dit het geval voor 70% van de Belg geworden Marokkanen (Figuur 5). Deze hervorming heeft begin van de jaren 2000 gezorgd voor heel wat ingediende dossiers en een snelle behandeling ervan. Zo hebben in 2000 en 2001 alleen al, niet minder dan 45.935 personen van Marokkaanse nationaliteit de Belgische nationaliteit verworven. Sindsdien is het aantal verwervingen van de Belgische nationaliteit door Marokkaanse onderdanen gedaald en tussen 2005 en 2008 blijven steken rond de 8.000 wijzigingen per jaar eerste generatie. Sinds 2009 bedraagt dit jaarlijkse cijfer zo'n 7.000 nieuwe Belgen van Marokkaanse herkomst (Figuur 4). Uit figuur 5 blijkt duidelijk dat deze hervorming ook een impact had op een andere populatie, met name de migranten van de eerste generatie.

Figuur 4. Evolutie van het aantal nationaliteitsveranderingen van Marokkaanse onderdanen, 1984-2012 (Bron: RR-ADSEI)

Figuur 5. Belg geworden Marokkanen volgens de geboorteplaats, 1991-2005¹² (Bron: RR, ADSEI)

Door de recente wijzigingen van het recht op de Belgische nationaliteit is de variabele *huidige nationaliteit* achterhaald voor het in kaart brengen van de populatie van Marokkaanse herkomst. Zoals we in het vorige punt al aanhaalden (zie 1.1.) neemt de indicator van de nationaliteit bij de geboorte, de Marokkaanse onderdanen die de Belgische of een andere nationaliteit hebben verworven, in aanmerking. Deze laatste zijn er sterk op vooruitgegaan in de jaren 1990 en 2000, van 9.602 personen in 1991 naar zo'n 210.560 op 1 januari 2012 (Figuur 2, lichtgrijze strepen). Deze omvangrijke en Belg geworden populatie zal zelf deze nationaliteit op haar kinderen overzetten. Bijgevolg is in de jaren 1990 maar vooral 2000, ook het aantal kinderen van Marokkaanse herkomst dat met de Belgische of een andere nationaliteit¹³ is geboren, sterk toegenomen (Figuur 2, donkergrijze strepen).

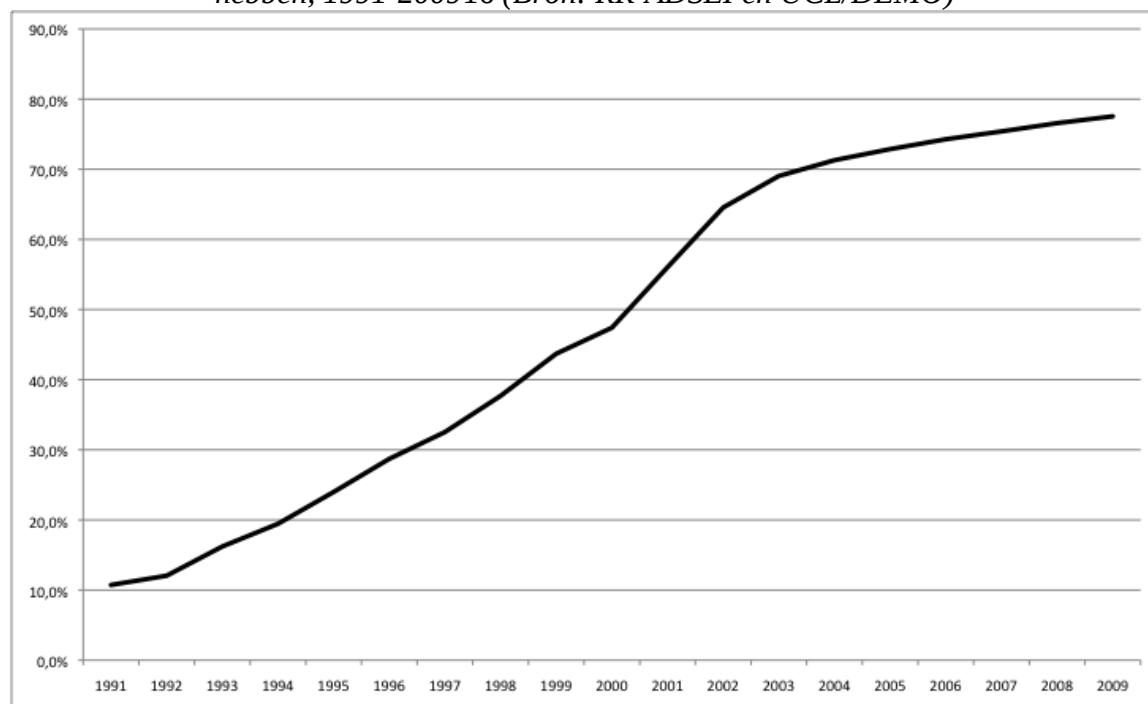
De vrijmaking van het recht op de nationaliteit begin jaren 1990 en 2000 heeft de nationaliteit van de populatie van Marokkaanse herkomst dus grondig gewijzigd. Terwijl in 1991 slechts 10,7% van deze populatie de Belgische nationaliteit had, was dit op 1 januari 2009, 77,5%. Op basis van de evolutie die de afgelopen jaren is vastgesteld, mogen we ervan uitgaan dat op 1 januari 2012, zo'n 8 op 10 personen van Marokkaanse herkomst de Belgische nationaliteit bezaten. Vergeten we ook niet dat er op 1 januari 2013 een nieuwe hervorming van het Wetboek van de Belgische nationaliteit in werking

¹² Het verkrijgen van de nationaliteit volgens het herkomstland, volgens bepaalde heel specifieke nationaliteiten, is een indicator afkomstig van het 'centre DEMO' van de UCL. Om redenen die met kwaliteit van de gegevens te maken hebben, zijn die indicatoren maar tot 2005 geactualiseerd.

¹³ Op 1 januari 2009 is 93,3% van de kinderen geboren met de Belgische nationaliteit, terwijl 6,7% met een vreemde nationaliteit, andere dan de Marokkaanse is geboren.

is getreden. In het Migratieverslag 2012 van het Centrum, 2013, komen de voornaamste wijzigingen als gevolg van deze hervorming aan bod. Een aantal daarvan zijn de wijziging van de definitie van legaal verblijf, de naturalisatie die een ondergeschikte procedure wordt en de hervorming van de procedure van de nationaliteitsverklaring.¹⁴ Over het algemeen bemoeilijkt deze hervorming de toegang tot de Belgische nationaliteit. Op termijn kan dit een impact hebben op het aantal Belgen in de populatie van Marokkaanse herkomst. Ondanks deze kanttekening kunnen we stellen dat de populatie van Marokkaanse herkomst tijdens de jaren 1990 en 2000, geleidelijk aan en hoofdzakelijk een populatie met de Belgische nationaliteit is geworden.¹⁵

Figuur 6. Percentage personen van Marokkaanse herkomst die de Belgische nationaliteit hebben, 1991-2009¹⁶ (Bron: RR-ADSEI en UCL/DEMO)

1.3. Een populatie die hoofdzakelijk in België en met de Belgische nationaliteit is geboren

In dit deel hanteren we de indicator *geboorteland* om een onderscheid te maken tussen personen van Marokkaanse herkomst die zijn geïmmigreerd, en zij die in België zijn geboren. In 1971, dus amper tien jaar na de komst van de eerste Marokkaanse werknemers was reeds 19,5% van de populatie met de Marokkaanse nationaliteit op het Belgische grondgebied geboren. Zoals we zullen zien werd onmiddellijk na de ondertekening van het bilaterale akkoord tussen België en Marokko, alles in het werk gesteld voor de vestiging en aanpassing van Marokkaanse families. De bedoeling daarvan

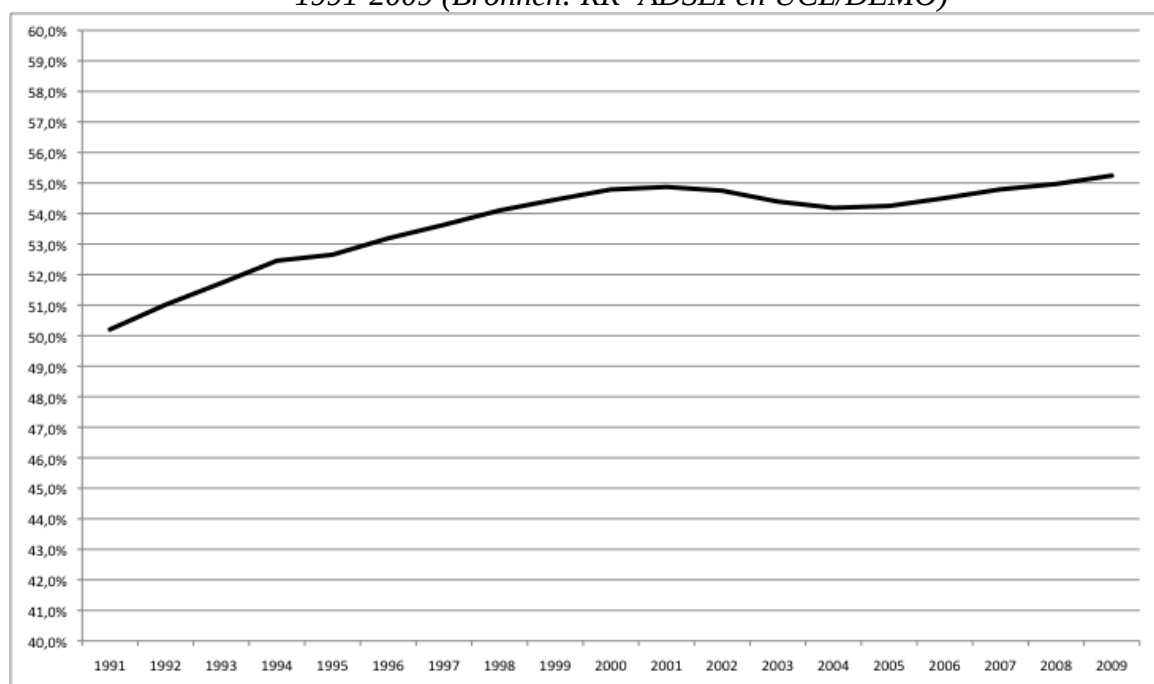
¹⁴ Voor meer details over de wijzigingen, cfr. pagina's 192 en 193 van het Jaarverslag Migratie 2012 (CGKR, 2013).

¹⁵ Over het algemeen zijn de populaties die met de nationaliteit van een derde land zijn geboren, geleidelijk aan Belg geworden, terwijl de EU-onderdanen hoofdzakelijk de buitenlandse nationaliteit behouden (CGKR, 2014 p.117).

¹⁶ Bij de schatting tot 1 januari 2012 van de populatie van Marokkaanse herkomst gaat het enkel om het totale aantal personen. Bij kruising van deze indicator met andere variabelen, dienen we gebruik te maken van de nauwkeurig berekende indicatoren tot 1 januari 2009.

was een al te snelle rotatie van arbeidskrachten te vermijden en in te spelen op de demografische bekommernissen uit die tijd (zie 2.2.1). De toename van het aantal geboortes van kinderen van Marokkaanse herkomst in België was het gevolg van de hereniging en de duurzame vestiging van gezinnen, gekoppeld aan een hogere vruchtbaarheid bij de vrouwen uit de eerste golven van Marokkaanse migratie. Tijdens de jaren 1980 is de migratie om redenen van gezinshereniging geleidelijk aan een huwelijksmigratie geworden (Caestecker, Lievens and al., 2011). Deze huwelijken met een partner uit het herkomstland zullen nieuwe geboortes van kinderen van Marokkaanse herkomst in de hand werken. Zo waren begin van de jaren 1990, zo'n 80.570 personen van Marokkaanse herkomst in België geboren, of de helft van deze populatie. Tijdens de jaren 1990 zal de in België geboren populatie veel sneller blijven groeien dan de migrantenpopulatie. Zo was op 1 januari 2000, 44,8% van de populatie van Marokkaanse herkomst in België geboren. Tijdens de eerste helft van de jaren 2000 zal het aantal in België geboren personen een lichte daling kennen, om in de tweede helft van dat decennium opnieuw de hoogte in te gaan. Bijgevolg was op 1 januari 2009, 55,2% van de personen van Marokkaanse herkomst in België geboren, of bijna evenveel als aan het begin van dat decennium. Deze vaststelling wijst erop dat binnen de populatie van Marokkaanse herkomst, de migratiestromen vanuit Marokko een belangrijke plaats blijven innemen in de groei van deze populatie.

Figuur 7. Percentage van in België geboren personen van Marokkaanse herkomst, 1991-2009 (Bronnen: RR- ADSEI en UCL/DEMO)

Kader 4. Typologie van de populatie van vreemde herkomst¹⁷

Op basis van de indicatoren *nationaliteit bij de geboorte van de ouders*, *huidige nationaliteit* en *geboorteland* worden vier afzonderlijke groepen personen van

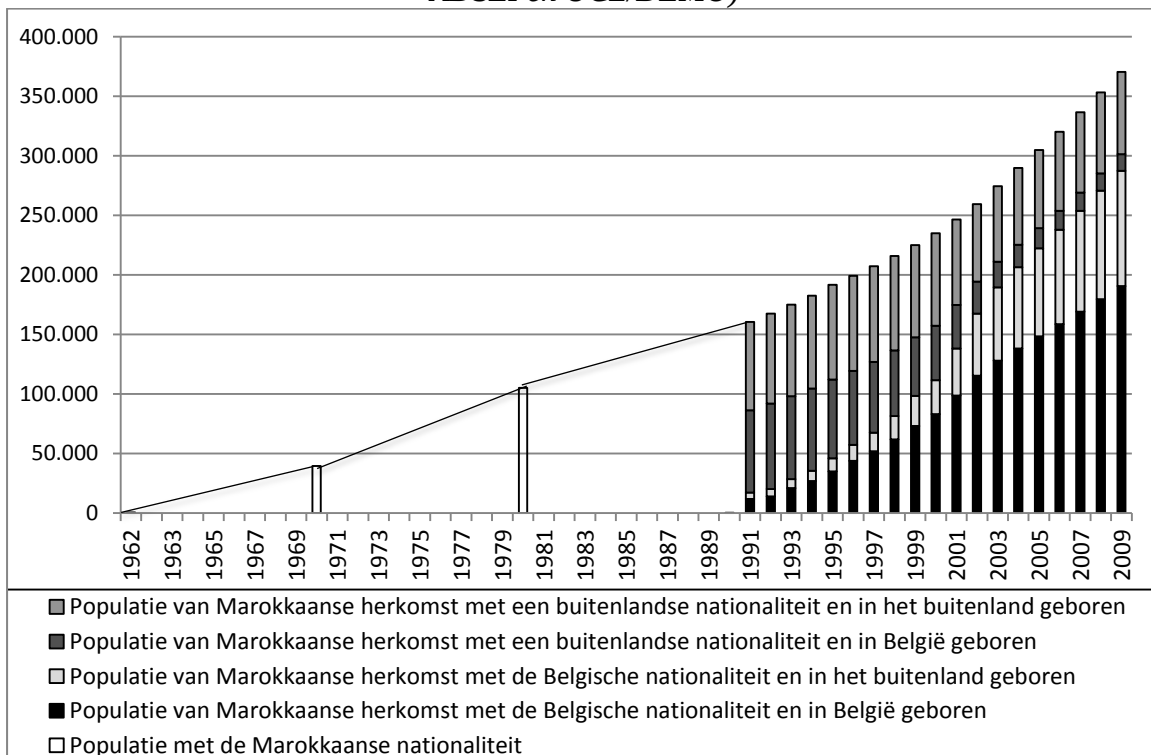
¹⁷ Deze typologie is gebaseerd op die uit het Statistisch en demografisch verslag 2013 van het CGKR (pagina's 133 tot 135). In het Verslag 2013 wordt de typologie toegepast op de met een buitenlandse nationaliteit geboren populatie, terwijl ze in deze studie wordt toegepast op de populatie waarvan een ouder met een vreemde nationaliteit is geboren.

Marokkaanse herkomst geïdentificeerd:

- personen van Marokkaanse herkomst die zijn geïmmigreerd (in het buitenland geboren) en die de Belgische nationaliteit niet hebben;
- personen van Marokkaanse herkomst die zijn geïmmigreerd (in het buitenland geboren) en die de Belgische nationaliteit hebben;
- personen van Marokkaanse herkomst die in België zijn geboren en die de Belgische nationaliteit niet hebben;
- personen van Marokkaanse herkomst die in België zijn geboren en die de Belgische nationaliteit hebben.

De evolutie in de tijd van die vier groepen wijst erop dat in de jaren 1990, de populatie van Marokkaanse herkomst met de Belgische nationaliteit hoofdzakelijk bestond uit in België geboren personen. Tijdens de jaren 2000 is het vooral de migrantenpopulatie die geleidelijk aan Belg wordt (zie 1.2). Figuur 8 toont duidelijk hoe de in het buitenland geboren populatie met de Belgische nationaliteit er na de wijziging van het Nationaliteitswetboek op 1 maart 2000, op vooruitgaat. Zo had op 1 januari 2009, zo'n 58% van de migrantenpopulatie van Marokkaanse herkomst de Belgische nationaliteit. Op diezelfde figuur is duidelijk te zien hoe de in België geboren populatie met de Marokkaanse nationaliteit sterk is gedaald. De in België geboren populatie met de Belgische nationaliteit daarentegen is er het sterkst op vooruitgegaan, vooral onder impuls van de nationaliteitsveranderingen maar ook na het hoge aantal geboortes van kinderen met de Belgische nationaliteit, van wie minstens een ouder is geboren met de Marokkaanse nationaliteit. Zo waren er op 1 januari 2009, 190.460 in België geboren personen met de Belgische nationaliteit, of iets meer dan de helft van de populatie van Marokkaanse herkomst (Figuur 8).

Figuur 8. Evolutie van de populatie van Marokkaanse herkomst volgens het geboorteland en de nationaliteit (Belgische of Marokkaanse) 1991-2009 (Bronnen: Volkstelling en RR-ADSEI en UCL/DEMO)

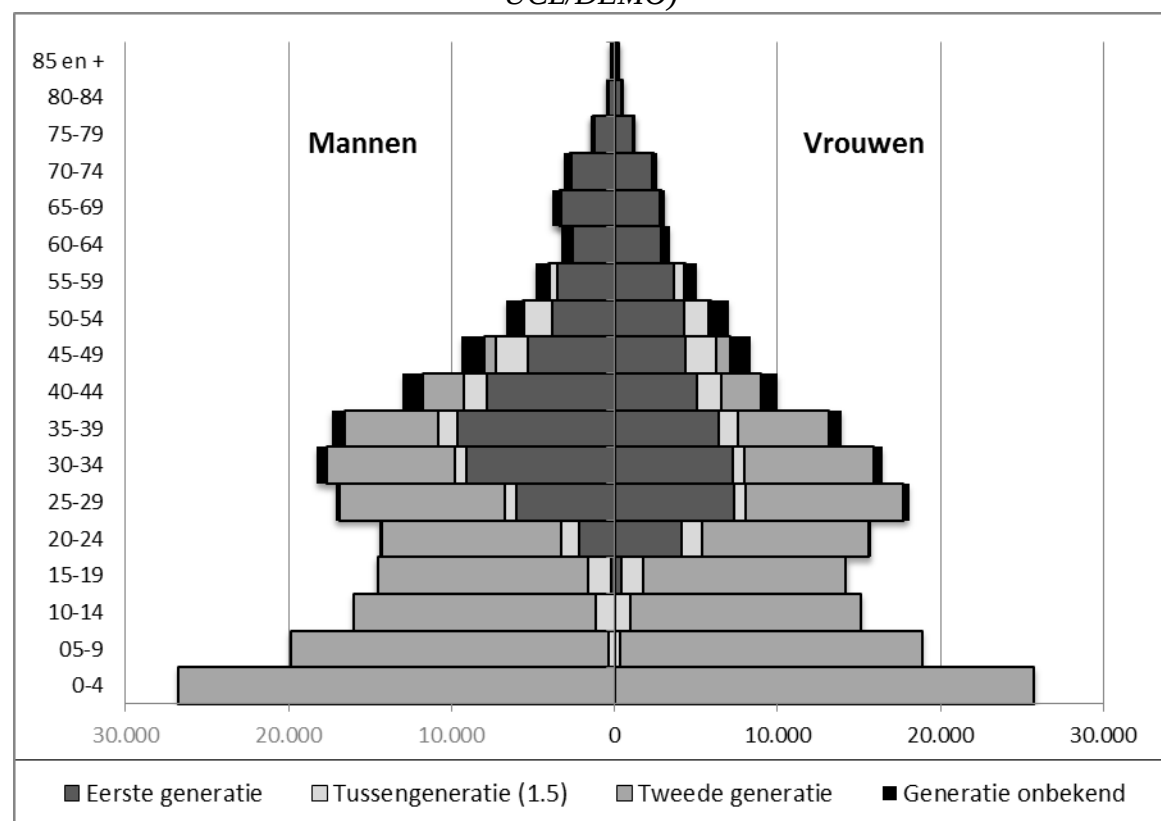

De immigratiegeneratie is het laatste type indicator dat door de onderzoekers of de media wordt gebruikt om de migrantenpopulaties te bepalen. Deze indicator houdt niet alleen rekening met het geboorteland maar ook met de immigratieleeftijd (Timmerman, Vanderwaere en Crul. 2003). Dit onderscheid gaat uit van het idee dat het gedrag van personen, of hun integratie afhankelijk is van de leeftijd waarop ze zijn geïmmigreerd.

Kader 5. Definitie van de “immigratiegeneraties”

- In deze studie maken we een onderscheid tussen drie grote immigratiegeneraties:
- de eerste generatie migranten bestaat uit in Marokko geboren personen die na hun 18de in België zijn geïmmigreerd;
 - de tussengeneratie bestaat uit in Marokko geboren personen die tussen 6 en 17 jaar in België zijn geïmmigreerd;
 - de tweede generatie bestaat uit in België geboren personen, of uit personen die voor hun 6de zijn aangekomen, en van wie minstens een van de ouders in Marokko is geboren.

Figuur 9. Onderverdeling van de Marokkaanse migrantenpopulatie volgens de immigratiegeneratie, de leeftijd en het geslacht op 1 januari 2009 (Bronnen: RR-UCL/DEMO)

Begin 2009 bestond de populatie van Marokkaanse herkomst vooral uit personen van de tweede immigratiegeneratie (59%). Het gaat hier om een zeer jonge immigratiegeneratie, waarvan 66% jonger dan 20 is en 31% tussen de 20 en 39 jaar. De tussengeneratie, vooral dan de 40-plussers, is goed voor 6,6% van de populatie van Marokkaanse herkomst (46% is ouder dan 40). De eerste generatie tenslotte, die is geïmmigreerd na de leeftijd van 18 jaar, is goed voor zo’n 30% van de populatie van

Marokkaanse herkomst. Ze behoort ofwel tot de meer gevorderde leeftijdscategorieën (18% is ouder dan 60), ofwel tot de jonge actieve bevolking (55% is tussen 25 en 44). Dit bewijst dat de populatie van Marokkaanse herkomst zich nog steeds uitbreidt met jonge migranten op beroepsactieve leeftijd.

1.4. Populatie die buiten de statistiek valt

Terwijl we net een redelijk volledig beeld hebben geschetst van de Marokkaanse migrantenpopulatie die *wettig* in België verblijft, dienen we erop te wijzen dat een deel van de populatie met de Marokkaanse nationaliteit niet in die statistieken opduikt. Het gaat enerzijds om asielzoekers van wie de procedure nog loopt en anderzijds om de populatie in irregulier verblijf op het Belgische grondgebied.

Kader 6. Asielzoekers die buiten de statistieken vallen

Sinds 1995 worden de asielzoekers van wie de procedure loopt niet meer meegeteld in de demografische statistieken van het Rijksregister. Ze worden in een specifiek register ingeschreven, het Wachtregister, en pas bij de populatie in regulier verblijf meegeteld wanneer ze internationale bescherming krijgen of wanneer ze een machtiging tot verblijf op een andere basis krijgen.

Kan er een schatting worden gemaakt van het aantal aanvragers van een internationale bescherming van wie de procedure voor de Belgische asielinstanties loopt? Sinds kort leveren door Eurostat gepubliceerde gegevens stocks van asielzoekers die op een beslissing wachten. Begin 2013 waren er zo'n 115 personen van Marokkaanse herkomst van wie de asielaanvraag hangende was. Zoals we hieronder zullen zien (2.2.2) is de Marokkaanse immigratie in België slechts in zeer geringe mate het gevolg van asiel, wat meteen ook dat relatief lage cijfer verklaart.

Ook de populatie in irregulier verblijf is niet in het Rijksregister opgenomen. De schatting van de populatie in irregulier verblijf is een delicate oefening. Op grond van verschillende indicatoren kunnen schattingen worden uitgevoerd. Op basis van de regularisatiecampagne doorgevoerd begin jaren 2000 bijvoorbeeld, raamt men dat 50.000 personen een regularisatieaanvraag hebben ingediend. Van deze ingediende dossiers, had 14,5% betrekking op onderdanen met de Marokkaanse nationaliteit. We kunnen er dus vanuit gaan dat het aantal onderdanen met de Marokkaanse nationaliteit zonder verblijfsstatuut of met een precair verblijfsstatuut aan het begin van de jaren 2000, zo'n 7.250 bedroeg (Adam and al. 2002; Belgian contact Point of European Migration Network, 2005). Sindsdien is het wachten op een betrouwbare schatting. We willen er nog op wijzen dat de instructie betreffende de regularisatie van 19 juli 2009, waarvan bepaalde tijdelijke criteria konden worden ingeroepen, heeft gezorgd voor een stijging van de regularisatieaanvragen in 2009 en vooral 2010. De positieve beslissingen die daar het gevolg van waren hebben het aantal vreemdelingen in irregulier verblijf dan ook verder doen dalen. Volgens statistieken over de motieven van uitreiking van verblijfstitels tussen 2009 en 2012, werden aan Marokkaanse onderdanen 3.847 machtigingen tot verblijf uitgereikt om humanitaire redenen.

Behalve de vermoedelijke daling van het aantal Marokkanen in irregulier verblijf de laatste jaren, moeten er bij de schatting van 429.000 Marokkaanse migranten (begin

2012), waarschijnlijk een aantal duizend personen in irregulier verblijf en een aantal honderd asielzoekers van wie de procedure loopt worden geteld.

1.5. Demografische kenmerken en lokalisatie van de populatie van Marokkaanse herkomst

In dit deel van het verslag gaan we in op de evolutie van de geslachtsverhouding van de populatie van Marokkaanse herkomst en op haar leeftijdsstructuur. We zullen zien dat sinds de komst van de eerste migranten, de populatie van Marokkaanse herkomst geleidelijk aan is vervrouwelijkt en dat ze relatief jong is gebleven. We proberen in te schatten welke impact deze jonge populatie heeft op de Belgische populatie, waarvan wordt gezegd dat ze verouderd.

De gegevens die in dit deel aan bod komen verwijzen naar twee types indicatoren. De eerste is *de populatie met de Marokkaanse nationaliteit* voor de jaren 1962, 1971 en 1981. De tweede is *de populatie van Marokkaanse herkomst*, bepaald op basis van de afkomst van de ouders, voor de jaren tussen 1991 en 2009. Zoals reeds vermeld (zie 1.1), verwijst *de populatie van Marokkaanse herkomst* naar de meest inclusief mogelijke populatie. Tijdens de jaren 1960 en 1970 was het verwerven van de Belgische nationaliteit door Marokkaanse onderdanen weliswaar marginaal, toch kunnen we stellen dat voor de jaren 1962, 1971 en 1981, *de populatie met de Marokkaanse nationaliteit* een betrouwbare indicator was om de afkomst van personen in kaart te brengen.¹⁸ Daarom zullen de demografische indicatoren, voor die beide afzonderlijke populaties samen worden geanalyseerd maar elk voor hun eigen periodes. Samengevat gaan we er in de volgende analyses vanuit dat in 1962, 1971 en 1981, **de populatie met de Marokkaanse nationaliteit overeenkomt met de populatie van Marokkaanse herkomst**.

1.5.1 Een populatie die is vervrouwelijkt

Kader 7. De feminiteitsverhouding

De *feminiteitsverhouding* is een demografische indicator die het aantal vrouwen voor 100 mannen weergeeft binnen een bepaalde populatie. Deze verhouding wordt als volgt berekend: $(\text{Vrouwelijke populatie} / \text{Mannelijke populatie}) * 100$

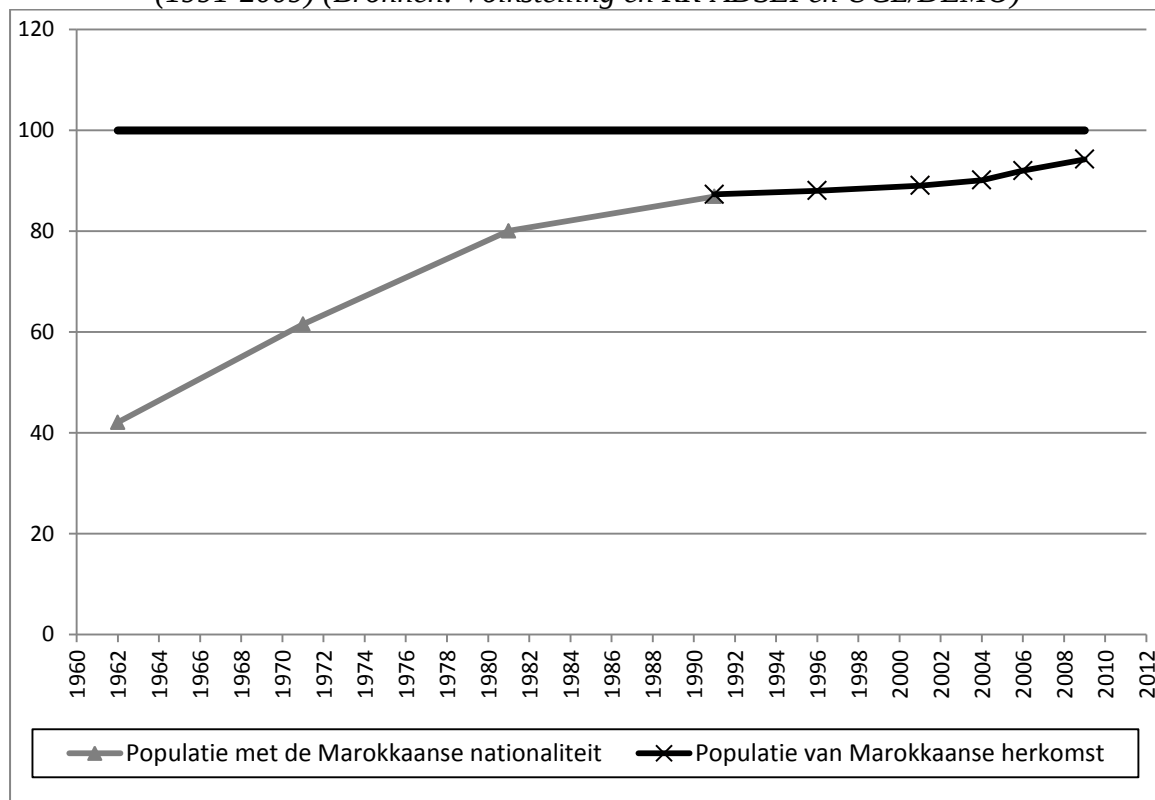
Bij de volkstelling van 1961 bedroeg de feminiteitsverhouding van de populatie met de Marokkaanse nationaliteit 42 vrouwen voor 100 mannen, terwijl er amper 500 personen waren geteld. Tien jaar later was die verhouding 61,5 vrouwen voor 100 mannen met een populatie die bestond uit 14.969 vrouwen en 24.325 mannen. De geringe feminiteitsverhouding aan het begin van de jaren 1960 was het gevolg van de massale komst van de eerste werknemers. Ditzelfde decennium wordt ook gekenmerkt door de komst van de echtgenotes en kinderen van die werknemers. Vanaf de ondertekening van het bilaterale akkoord van 17 februari 1964 zal de gezinsmigratie worden aangemoedigd, vooral dan via artikel 13 van de tussen België en Marokko ondertekende overeenkomst.

¹⁸ Op 1 januari 1991 bestond 89% van de populatie van Marokkaanse herkomst uit Marokkaanse onderdanen. We gaan er dus vanuit dat dit aantal tien jaar vroeger nog veel hoger lag omdat het Wetboek van de Belgische nationaliteit nog niet in werking was getreden (1 januari 1985).

Dat de Belgische overheid de gezinnen van de werknemers wou laten overkomen, had twee belangrijke redenen. De eerste had te maken met de demografische vergrijzing die uit twee studies uit begin van de jaren 1960 was gebleken (de rapporten Delpérée en Sauvy). De tweede reden was dat de Belgische overheid wou vermijden dat buitenlandse werknemers naar de industrie- en mijnsector uit de buurlanden zouden trekken, waar de lonen aantrekkelijker waren (Khoojinian 2006 en 2007). Gezinsmigratie was dan ook gericht op het binden van de buitenlandse arbeidskrachten. De meeste vrouwen zijn via gezinsmigratie het land binnengekomen, toch is ook een minderheid van die vrouwelijke migranten alleen naar hier gekomen, met name dan om te studeren (Le Soir, 2014).¹⁹

Tijdens de jaren 1970 is de feminiteitsverhouding van de populatie met de Marokkaanse nationaliteit blijven toenemen tot 80 vrouwen voor 100 mannen aan het begin van de jaren 1980 (Figuur 10). In 1974 maken de Belgische overheden een officieel einde aan de vooral mannelijke arbeidsmigratie. Tegelijk gaat de vrouwelijke immigratie verder via gezinsherenigingen en migraties met het oog op een huwelijk (Kader 12). Dit gewijzigde profiel van de migranten in de jaren 1980 verklaart het voortzetten van het vervrouwelijingsproces, dat weliswaar minder opvallend was dan in het vorige decennium (Figuur 10). Geleidelijk aan gaan ook mannen migreren om te huwen met vrouwen van Marokkaanse herkomst die in België verblijven (Reniers en Lievens, 1999; Lievens, 1999).

Figuur 10. Evolutie van de feminiteitsverhouding voor de populatie met de Marokkaanse nationaliteit (1961, 1971, 1981 en 1991) en voor de populatie van Marokkaanse herkomst (1991-2009) (Bronnen: Volkstelling en RR-ADSEI en UCL/DEMO)

Tijdens de jaren 1990 en 2000 heeft de vervrouwelijking van de populatie van

¹⁹ Speciale bijlage in de krant Le Soir van 15 en 16 februari 2013 met als titel “Belgique - Maroc: 50 ans d’immigration”.

Marokkaanse herkomst zich voortgezet met in 2009, 94 vrouwen voor 100 mannen. Deze vervrouwelijking is er nog sterker op vooruitgegaan in de jaren 2000, een periode waarin het hoofdzakelijk om immigratie van vrouwen ging.

Interessant is ook om de feminiteitsverhouding te berekenen in functie van de leeftijd. In 1991 bestond de populatie van Marokkaanse herkomst in alle leeftijdsgroepen vooral uit mannen.²⁰ Bij de min 25-jarigen is er nog een relatief beperkte ondervertegenwoordiging van vrouwen. Die neemt echter toe met de leeftijd tot 33,8 vrouwen voor 100 mannen bij de 65-69-jarigen (Figuur 11, curve in stippellijn). Deze sterkere ondervertegenwoordiging van vrouwen na 45 jaar kan worden gekoppeld aan de instroom van de eerste mannelijke werknemers die in 1991 vooral 45-plussers waren. Tussen 1991 en 2009 deed de vervrouwelijking van de populatie van Marokkaanse herkomst zich vooral voor in de leeftijdsgroepen tussen 45 en 74 jaar en in mindere mate tussen 20 en 29 jaar. Deze vervrouwelijking blijkt ook uit figuur 11 op de leeftijden waarop de donkergrijze curve zich onder de curve in stippellijn bevindt.

We vergeleken ook de feminiteitsverhoudingen per leeftijdscategorie van de totale populatie van het land met die van de populatie van Marokkaanse herkomst. Op januari 2009 stellen we voor de totale populatie van het land vast dat er bij de jonge kinderen, aanzienlijk meer jongens zijn. Dit is het gevolg van het natuurlijke fenomeen van de oververtegenwoordiging van mannen bij de geboorte.²¹ De populatie in de actieve leeftijdscategorieën (20 tot 59 jaar) wordt gekenmerkt door een stabiele feminiteitsverhouding van bijna 100 en dus een pariteit man/vrouw. De vervrouwelijking van de Belgische populatie doet zich tenslotte vooral voor na 60 jaar en wordt nog sterker naarmate de populatie veroudert. Deze vaststelling heeft te maken met de levensverwachting bij de geboorte, die in België en vele andere landen historisch hoger is voor vrouwen dan voor mannen (Deboosere, Demarest and al., 2006).

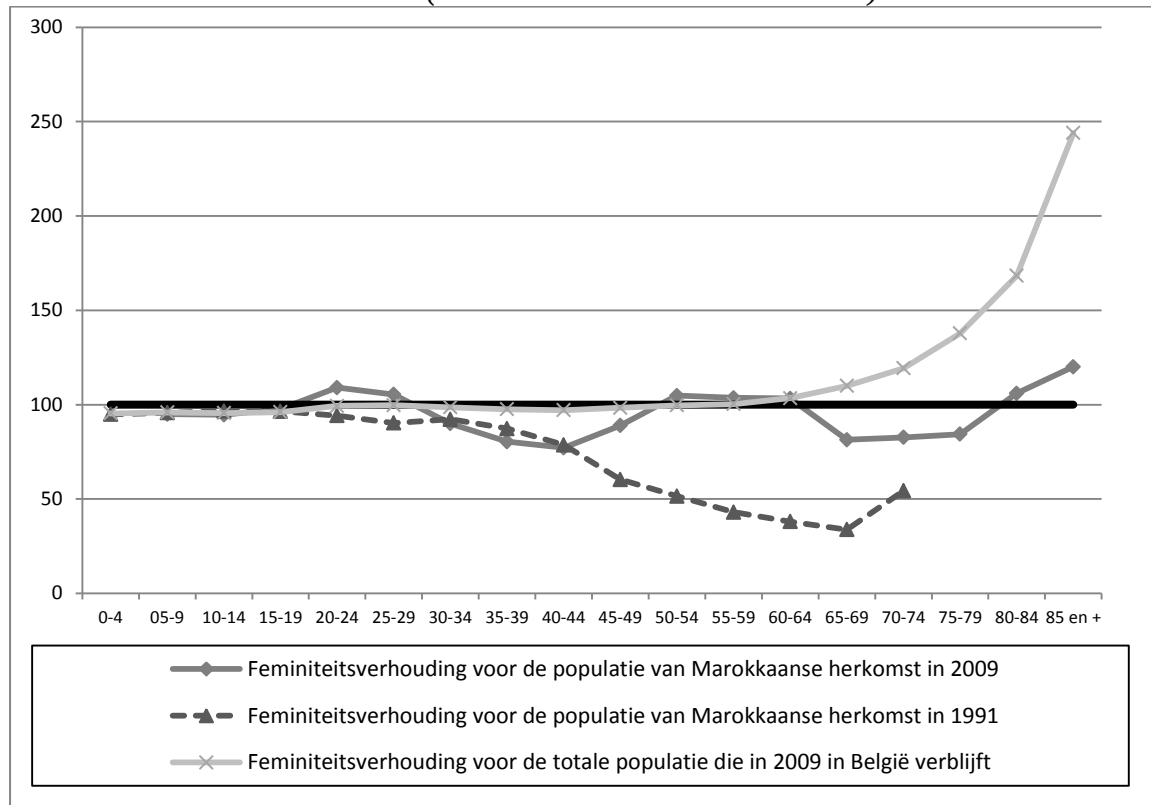
Voor het jaar 2009 wijken de feminiteitsverhoudingen per leeftijdsgroepen van de populatie van Marokkaanse herkomst af van het model dat voor de totale populatie wordt vastgesteld. Voor de leeftijdsgroepen van 0 tot 19 jaar zijn de feminiteitsverhoudingen van beide populaties redelijk gelijklopend. De oververtegenwoordiging van mannen bij de geboorte doet zich ook voor bij de populatie van Marokkaanse herkomst. Vanaf de leeftijd van 20 jaar gaan de feminiteitsverhoudingen onder invloed van de migratiestromen schommelen. Zo stellen we een oververtegenwoordiging van vrouwen vast bij de populatie tussen de 20 en 29 jaar, een oververtegenwoordiging van mannen bij de 30-49-jarigen, een meerderheid van vrouwen tussen 50 en 64 jaar, opnieuw meer mannen tussen 65 en 79 jaar en tenslotte een oververtegenwoordiging van vrouwen bij de 80-plussers (Figuur 11, donkergrijze curve). Deze beurtelingse oververtegenwoordiging van vrouwen in bepaalde leeftijdsgroepen en van mannen in andere leeftijdsgroepen is niet makkelijk te interpreteren. Dit wijst wel op de niet te onderschatten impact van de migratiestromen op de onderverdeling van de populatie per geslacht. Er zijn dus wel degelijk verschillen wat de immigratieleeftijd van vrouwen en mannen betreft. Zo is bijvoorbeeld gebleken dat de huwelijksmigratie bij vrouwen zich op jongere leeftijd voordoet dan bij mannen (Lievens, 2000). De oververtegenwoordiging van mannen

²⁰ De geringe aantallen uit 1991, in de leeftijdscategorie van 74-plussers, zorgen voor een sterke schommeling van de indicator, waardoor hij moeilijk te interpreteren valt. We hebben er daarom voor gekozen de waarden van de indicator boven de 74 jaar niet weer te geven.

²¹ In de demografie is er de empirische vaststelling dat er natuurlijk meer jongens dan meisjes worden geboren. De masculiniteitsverhouding bij de geboorte schommelt rond de 105 jongens voor 100 meisjes.

tussen de 65 en 79 jaar tenslotte kan het gevolg zijn van de veroudering van de sterk mannelijke leeftijdsgroepen die in 1991 is vastgesteld, terwijl de vervrouwelijking bij de 80-plussers net zoals voor de Belgen, te verklaren valt door een hogere levensverwachting bij vrouwen.

Figuur 11. Feminiteitsverhouding per leeftijdsgroep voor de populatie van Marokkaanse herkomst in 2009 en evolutie van de feminiteitsverhoudingen tussen 1991 en 2009 (Bron: RR-ADSEI en UCL/DEMO)

1.5.2 Een relatief beperkte vergrijzing van de populatie van Marokkaanse herkomst

De vergrijzing in de westerse landen is een proces dat reeds in de 19de eeuw op gang is gekomen. In die eeuw begint in de Europese landen de vruchtbaarheidscontrole. Samen met de daling van het aantal geboortes, boeken de Europese landen ook vooruitgang op vlak van levensverwachting (Eggerickx en Tabutin, 2001). De vergrijzing van de populaties uit deze landen zal eerst onderaan de leeftijds piramide (daling van aantal geboortes) beginnen en vervolgens bovenaan (relatieve toename van de oudsten). Dit proces heet *demografische overgang* en heeft duurzame evoluties teweeggebracht op vlak van mortaliteit en vruchtbaarheid, die op hun beurt de leeftijdsstructuur hebben gewijzigd van populaties die aan die veranderingen onderhevig waren.

Kader 8. Indicatoren van de vergrijzing

De demografische indicatoren die worden gebruikt voor het meten van de vergrijzing zijn de volgende (Eggerickx en Tabutin, 2001):

- de gemiddelde leeftijd van de populatie;
- het aantal min 15-jarigen voor het meten van de vergrijzing onderaan de

leeftijdspiramide;

- *het aantal 65-plussers* voor het meten van de vergrijzing bovenaan de leeftijdspiramide;

- *de vergrijzingsindex* is de verhouding van het aantal 65-plussers t.o.v. de *min 15-jarigen* (een index lager dan 100 betekent dat de min 15-jarigen talrijker zijn dan de 65-plussers);

- *de index van oudere personen ten laste* is de verhouding van het aantal 65-plussers t.o.v. de actieve bevolking (20 tot 64 jaar). Een index lager dan 100 betekent dat er meer personen op arbeidsactieve leeftijd zijn dan 65-plussers.

In haar studie over de veroudering van de vreemde populatie stelt Nathalie Perrin (2009) vast dat het hoogste aantal oudere vreemdelingen wordt geteld onder de EU-burgers, met o.m. de Italianen, onderdanen uit de buurlanden en Spanjaarden. Behalve nationaliteitengroepen uit naburige landen, zijn vreemdelingen van de derde leeftijd vooral afkomstig uit voormalige arbeidsmigratielanden (Perrin, N., 2009). Hoe ziet de situatie eruit bij de Marokkaanse migrantenpopulatie? Vergeleken met de populatie met de Marokkaanse nationaliteit, lag de gemiddelde leeftijd van de totale populatie in België in 1971, 16 jaar hoger. In 2009 is dat verschil gezakt naar 13,7 jaar (Tabel 1). Het vergrijzingsproces heeft zich dus ook voorgedaan bij de populatie van Marokkaanse herkomst, die niettemin demografisch een veel jongere en meer dynamische populatie blijft dan de gemiddelde Belgische populatie.

Op 1 januari 1971 was de populatie met de Marokkaanse nationaliteit zeer jong, met een gemiddelde leeftijd van 20,4 jaar. Zo'n 43% van deze populatie was jonger dan 15. Tien jaar later heeft de gemiddelde leeftijd van deze populatie zich rond de 20,1 jaar gestabiliseerd, terwijl het aantal personen jonger dan 15 is blijven stijgen tot 46,3% (Tabel 1). Deze kinderen waren ofwel geboren in België (6.024 Marokkanen waren op 1 januari 1971 reeds in België geboren), ofwel naar hier gekomen in het kader van gezinshereniging. De vergrijzingsindex en de *index van oudere personen ten laste* waren begin jaren 1980 nog te zwak voor de populatie van Marokkaanse herkomst.

Het vergrijzingsproces van de populatie van Marokkaanse herkomst heeft zich tijdens de jaren 1980 ingezet. De gemiddelde leeftijd van de populatie van Marokkaanse herkomst is tijdens de jaren 1980 gestegen van 20,1 naar 22,7 jaar. Tussen 1981 en 1991 is het aantal personen jonger dan 15 gedaald van 46% naar 42%, terwijl het aantal 65-plussers begin jaren 1990 nog geen 1% bedroeg. De vergrijzing tijdens dat decennium is dus het gevolg van een daling van het aantal zeer jonge personen, dus ook van het aantal geboortes. Tussen begin van de jaren 1980 en halverwege de jaren 1990, is het totale vruchtbaarheidscijfer (zie Kader 14) bij de Marokkaanse vrouwen gedaald met 32%. Marokkaanse vrouwen hebben dus per vrouw, twee kinderen minder gekregen (Eggerickx en Perrin, 2004).²²

De populatie van Marokkaanse herkomst is er in de jaren 1990 en 2000 ouder op geworden. De gemiddelde leeftijd van deze populatie is gestegen van 22,1 jaar aan het begin van de jaren 1990 tot 25,2 jaar in 2001 en 27 jaar in 2009 (Tabel 1). In de loop van die decennia is het aantal personen jonger dan 15 blijven dalen, terwijl het aantal 65-plussers geleidelijk aan is gestegen naar 4,5% (Tabel 1). Uit figuur 12 blijkt duidelijk het dubbele vergrijzingsproces onderaan de piramide met een proportionele daling van de

²² Voor een meer gedetailleerde analyse van de vruchtbaarheid en de mortaliteit, zie hoofdstuk 3.

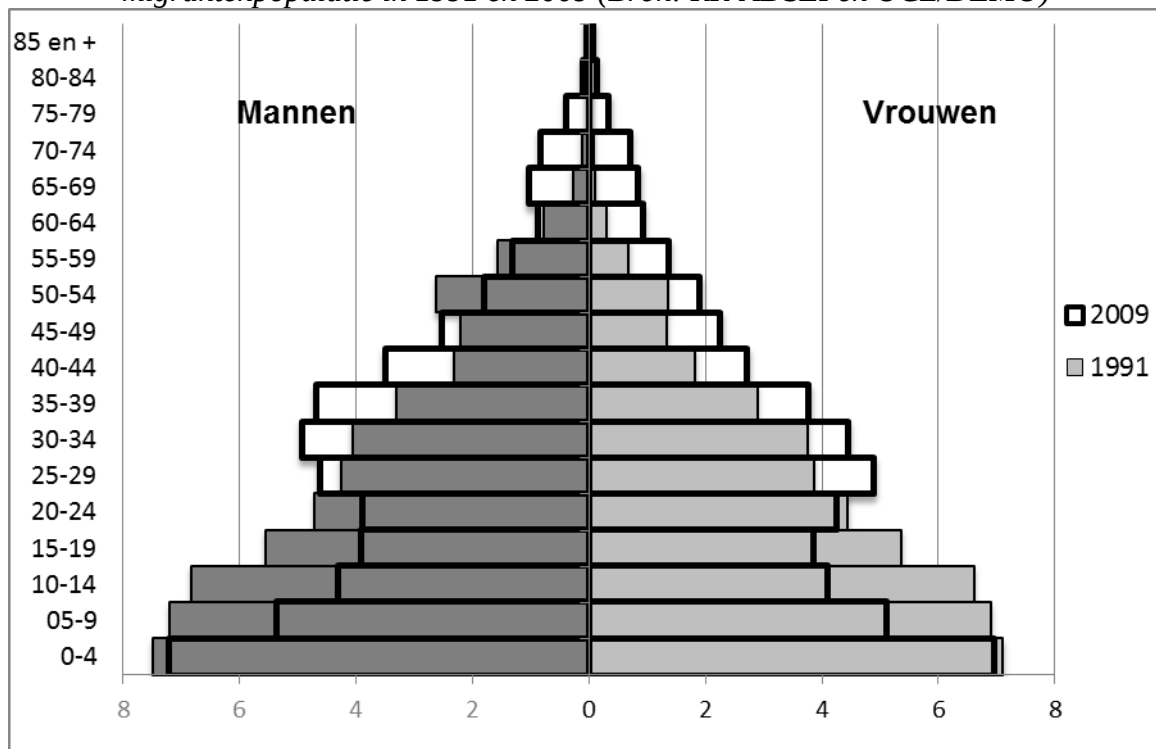
jongeren en bovenaan de piramide met een proportionele stijging van het aantal ouderen. Het vergrijzingsproces mag zich dan al hebben ingezet, toch blijft de populatie van Marokkaanse herkomst jong en actief. Zo noteren we in 2009 nog 12 (100/4,5) actieve personen van Marokkaanse herkomst (tussen 20 en 64 jaar), voor één 65-plusser (de *index van oudere personen ten laste*). Diezelfde coëfficiënt bedraagt 3,5 personen op actieve leeftijd voor één 65-plusser bij de totale populatie. Uit de vergrijzingsindex in 2009 blijkt dat er 6,4 (100/15,5) personen jonger dan 15 zijn voor één 65-plusser. En dit terwijl we in de totale populatie, bijna evenveel personen jonger dan 15 tellen als 65-plussers. In een land waar de populatie er alsmaar ouder op wordt, blijft de populatie van Marokkaanse herkomst dus relatief jong.

Deze analyse van de evolutie van de leeftijdsstructuur is belangrijk omdat ze de toename van de populatie van Marokkaanse herkomst die de laatste jaren is vastgesteld, in een ruimere context plaatst. De populatie van Marokkaanse herkomst blijft een populatie met heel wat jongeren op actieve leeftijd (tussen de 20 en 64). Het zijn die jongeren die gezinnen kunnen stichten en zorgen voor een toename van de bevolking. Deze gezins- en reproductiegerelateerde processen komen aan bod in hoofdstukken 3 en 4 van dit verslag. We mogen tenslotte ook niet vergeten dat het voortzetten van de migratiestromen een belangrijke component is gebleven van de demografische dynamiek van de populatie van Marokkaanse herkomst (zie hoofdstuk 2 van het verslag).

Tabel 1. Indexen die de vergrijzing meten van de populatie van Marokkaanse herkomst en van de totale in België verblijvende populatie (Bronnen: Volkstellingen (1971 en 1981) en RR-ADSEI en UCL/DEMO)

		1971	1981	1991	2001	2009
Gemiddelde leeftijd	Populatie van Marokkaanse herkomst	20,4	20,1	22,14	25,2	27,0
	Totale populatie	35,9	36,9	38,3	39,8	40,7
% min 15-jarigen in de populatie	Populatie van Marokkaanse herkomst	43,5	46,3	42,1	33,8	33,0
	Totale populatie	23,5	19,9	18,1	17,6	16,9
% 65-plussers in de populatie	Populatie van Marokkaanse herkomst	0,2	0,3	0,7	2,5	4,5
	Totale populatie	13,4	14,2	15,0	16,9	17,1
Vergrijzingsindex	Populatie van Marokkaanse herkomst	0,8	1,2	3,3	11,5	15,5
	Totale populatie	61,1	65,3	83,8	93,2	99,3
<i>index van oudere personen ten laste</i>	Populatie van Marokkaanse herkomst	0,5	0,6	1,4	4,6	8,3
	Totale populatie	24,2	24,6	24,9	28,3	28,5

Figuur 12. Leeftijdspiramides (voor 100 inwoners) van de Marokkaanse migrantenpopulatie in 1991 en 2009 (Bron: RR-ADSEI en UCL/DEMO)

1.6. De geografische spreiding van de populatie van Marokkaanse herkomst

In dit deel van het verslag gaan we dieper in op de gegevens over de plaatsen waar de populatie van Marokkaanse herkomst is gevestigd. Zo blijkt dat deze populatie redelijk geconcentreerd, in een beperkt aantal gemeenten leeft. Toch zullen we ook zien dat de nakomelingen van migranten de wijken waarin de eerste migranten zich hebben gevestigd, lijken te verlaten. Deze residentiële mobiliteit moet in een demografische context worden geplaatst, met name dat de populatie van Marokkaanse herkomst, die de afgelopen 20 jaar meer dan verdubbeld is, jong blijft met heel wat personen op de leeftijd om een gezin te stichten. Op die leeftijden is ook de residentiële mobiliteit het hoogst (De Valk en Milewski, 2011). Aangezien de eerste migranten zich vooral in de dichter bevolkte stadscentra hebben gevestigd (Eggerickx, Poulain en Kesteloot, 2002), is het normaal dat de zones waar de populatie van Marokkaanse herkomst zich vestigt, uitdeint.

De volkstellingen leren ons meer over de geografische spreiding van de populatie met de Marokkaanse nationaliteit. Zo zien we dat de migranten die in de jaren 1960 vanuit Marokko naar hier zijn gekomen, zich vooral in een van de 19 gemeenten van het Brussels Gewest zullen vestigen. Dit verklaart waarom bij de volkstelling van 1971, 54,7% van de populatie met de Marokkaanse nationaliteit in het Brussel Gewest woonde. Zo'n 15% van de eerste Marokkaanse migranten vestigde zich in de provincie Antwerpen, waarvan 75% in het administratief arrondissement van de stad Antwerpen. Die eerste migranten trokken ook naar de Belgische industrie- en mijnbekkens. Zo vestigde zich respectievelijk 8,1%, 7,6% en 6,3% van de populatie met de Marokkaanse nationaliteit in 1971 in de provincies Limburg, Henegouwen en Luik (Tabel 2). In vergelijking met de Turkse migrantenpopulaties, zijn de Marokkanen minder richting de industrie- en mijnbekkens in Limburg en Wallonië getrokken, maar vestigden ze zich eerder in steden zoals Brussel of Antwerpen (Migraties en migrantenpopulaties in België,

statistisch en demografisch verslag, Centrum, 2013).

Deze spreiding van populaties van vreemde afkomst is gekoppeld aan de structuur van de woningmarkt en de socio-economische dynamieken. Die zorgen ervoor dat migranten en hun nakomelingen blijven wonen in de buurten waar ze zich oorspronkelijk hebben gevestigd (Kesteloot 2006). Toch stellen we in de loop der jaren een evolutie vast van de spreiding van de Marokkaanse migrantenpopulatie. Deze populatie is verhoudingsgewijs gedaald in Brussel, Limburg en in Henegouwen, terwijl ze in Vlaams en Waals-Brabant en in de provincie Antwerpen is toegenomen. De daling in Limburg en Henegouwen in de jaren 1970 en 1980 is te wijten aan de crisis in de mijn- en industriële sector. Hieronder gaan we dieper in op de wijzigingen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, en in Vlaams en Waals-Brabant. Die illustreren hoe die populaties de plaatsen waar ze zich aanvankelijk hebben gevestigd, de rug toekeren.

Tabel 2. Verspreiding van de populatie met de Marokkaanse nationaliteit (1971 en 1981) en van Marokkaanse herkomst (1991, 2001 en 2009) per verblijfsprovincie (Bronnen: volkstellingen (1971 en 1981) en RR-ADSEI en UCL/DEMO)

	Populatie met de Marokkaanse nationaliteit		Populatie van Marokkaanse herkomst		
	1971	1981	1991	2001	2009
Brussel	54,7%	55,0%	54,3%	52,2%	47,9%
Oost-Vlaanderen	3,4%	4,0%	4,2%	4,5%	5,0%
Limburg	8,1%	5,4%	3,7%	3,5%	3,4%
Antwerpen	15,0%	16,1%	17,5%	18,1%	18,7%
West-Vlaanderen	0,2%	0,7%	1,0%	1,4%	1,7%
Brabant	3,9%	4,3%	4,7%	5,8%	7,9%
Henegouwen	7,6%	6,4%	5,9%	5,6%	6,2%
Luik	6,3%	6,8%	7,6%	7,7%	7,8%
Namen	0,8%	1,0%	1,0%	1,0%	1,0%
Luxemburg	0,1%	0,2%	0,2%	0,3%	0,4%

Kader 9. Concentratie-index

Dankzij deze indicator kunnen we de gemeenten waar de populatie van Marokkaanse herkomst zich heeft gevestigd identificeren en in kaart brengen. Deze indicator bepaalt de over- of ondervertegenwoordiging van een populatie in een bepaalde territoriale eenheid, in vergelijking met een andere territoriale eenheid (Apparicio, 2000). Deze index wordt als volgt berekend:

$$IC = (x_i/t_i)/(X/T)$$

X_i = Populatie van groep X in gemeente i

X = Populatie van groep X in België

T_i = Totale populatie in gemeente i

T = Totale populatie in België

Indien index I hoger is dan 1, is de groep X in gemeente i oververtegenwoordigd

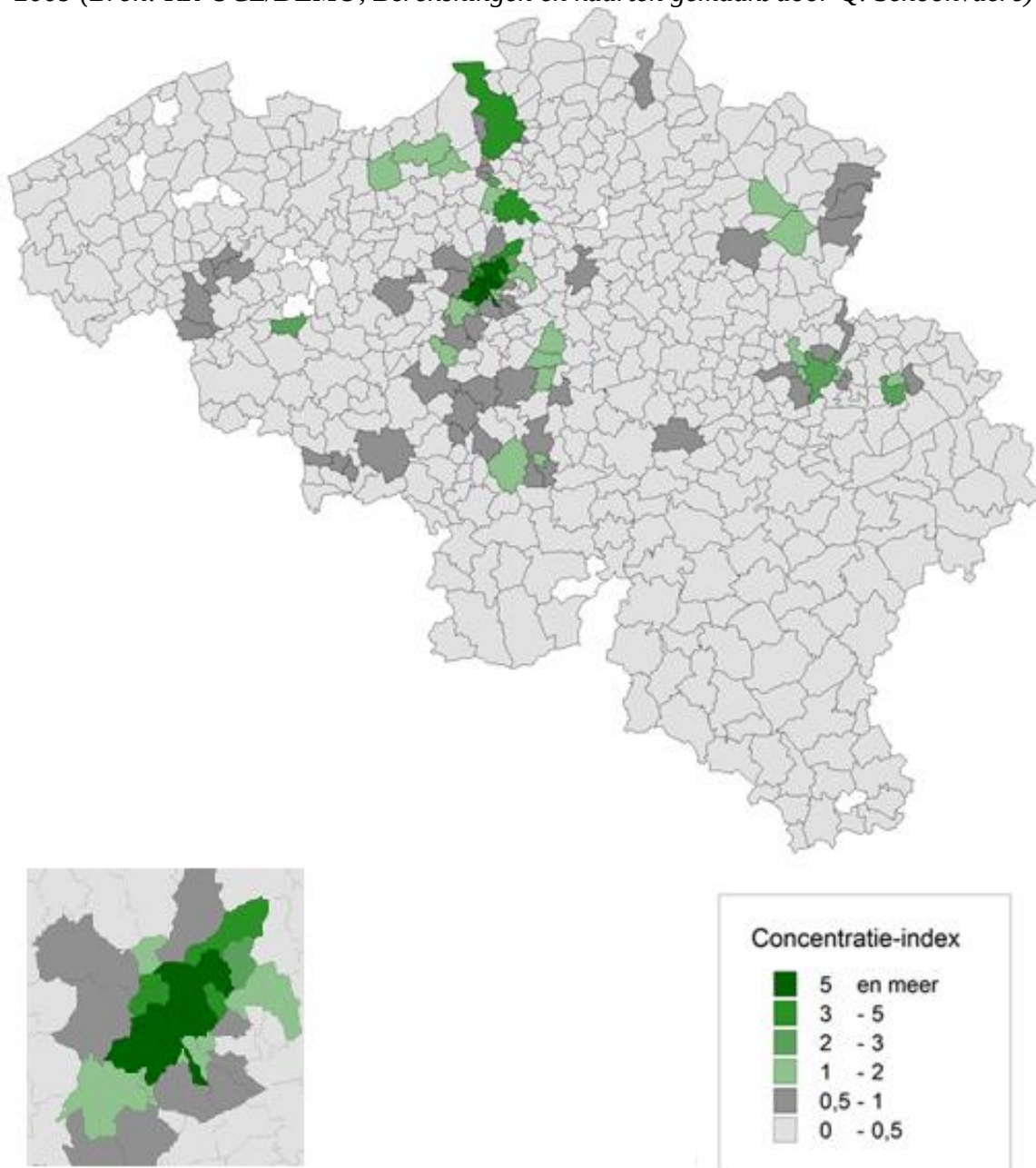
t.o.v. van België, en omgekeerd indien de index lager is dan 1. Een index van 2 betekent bijvoorbeeld dat in gemeente i, het aantal met de Marokkaanse nationaliteit geboren personen twee keer hoger is dan de concentratie van diezelfde populatie op het Belgische grondgebied. Op basis van meer gedetailleerde territoriale eenheden kunnen belangrijkere concentratie-indexen worden berekend. De oefening die we hier maken beperkt zich tot het niveau van de gemeenten, ook al kan een analyse per wijk relevanter zijn voor deze populatie die de neiging heeft zich in kleinere zones, zoals specifieke buurten, te gaan concentreren (Kesteloot, 2006).

In heel wat Brusselse gemeenten is er een sterke concentratie van de populatie van Marokkaanse herkomst (Figuur 13). Zo is het aantal personen van Marokkaanse herkomst in Molenbeek, in verhouding tot de populatie van de gemeente, elf keer hoger dan de personen van Marokkaanse herkomst binnen de Belgische populatie. Te Sint-Joost, Koekelberg en Anderlecht is deze concentratie zeven keer hoger (Tabel 3). In andere Brusselse gemeenten zoals Stad Brussel, Schaarbeek, Sint-Gillis of Vorst is de concentratie-index hoger dan vijf. De vestiging in talrijke gemeenten uit de eerste kroon van Brussel heeft historische redenen. De komst van de eerste Marokkaanse migranten in de jaren 1960 viel immers samen met de periode waarin de meer gegoede populaties uit de eerste Brusselse kroon die gemeenten verlieten om zich in de gemeenten uit de tweede kroon²³ of in de Brusselse rand te vestigen (Bastenier en Dassetto, 1993).

Behalve deze sterke concentratie in heel wat Brusselse gemeenten, is er ook een opvallende aanwezigheid in bepaalde Vlaamse gemeenten zoals Vilvoorde, Antwerpen en Mechelen waar de concentratie-index van de migrantenpopulatie hoger is dan drie (Tabel 3). In Wallonië hebben de gemeenten Luik en Verviers beide een concentratie-index die hoger of gelijk is aan twee.

²³ De gemeenten uit de eerste kroon zijn die rond het historische centrum van Brussel, zoals Elsene, Sint-Gillis, Schaarbeek, Anderlecht, Vorst, Molenbeek of Sint-Joost. De gemeenten uit de tweede kroon hebben zich pas na de eerste ontwikkeld.

Figuur 13. Concentratie-index voor de populatie van Marokkaanse herkomst op 1 januari 2009 (Bron: RR-UCL/DEMO, Berekeningen en kaarten gemaakt door Q. Schoonvaere)

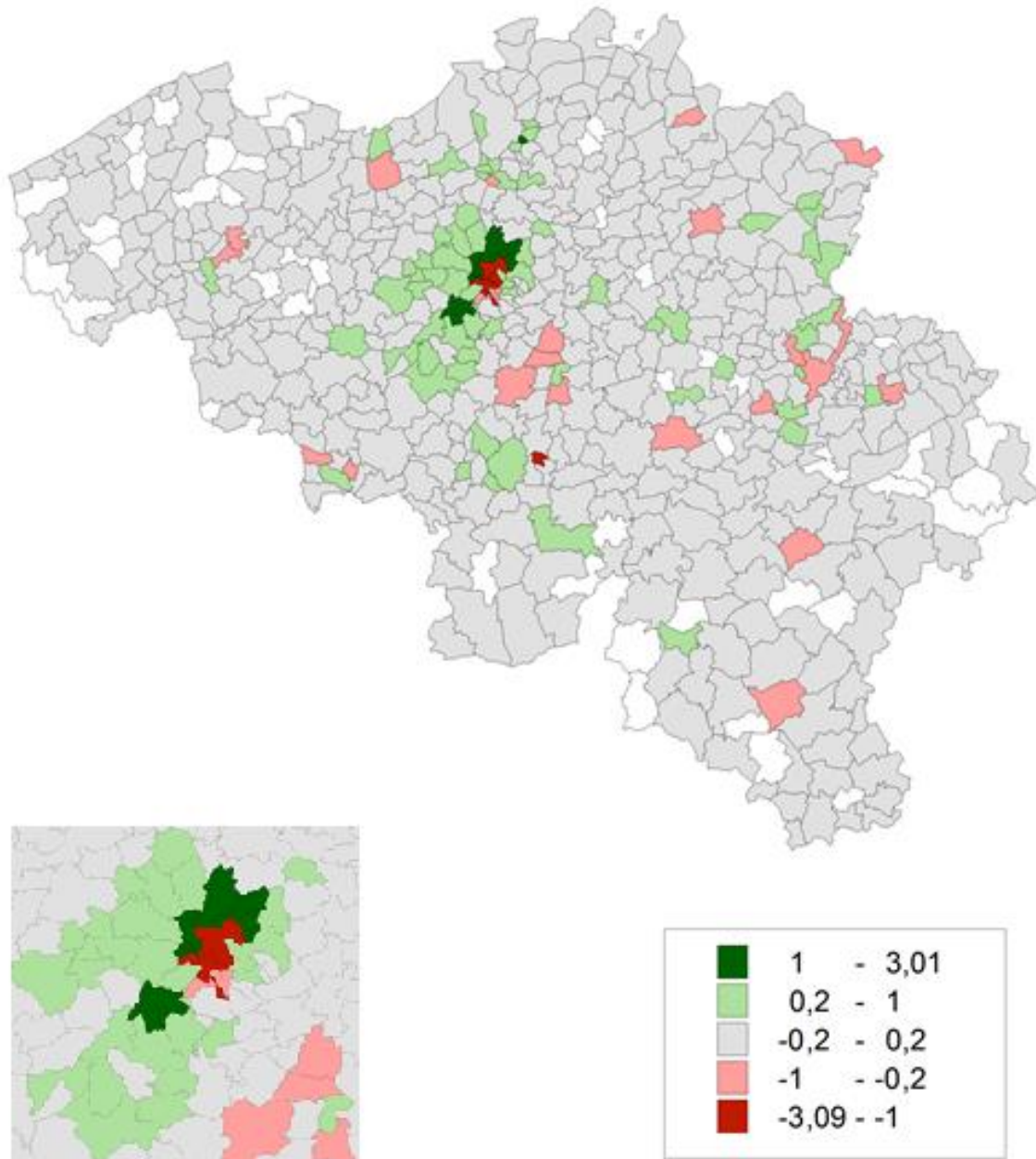
Zoals we er reeds op wezen (zie 1.2), is de populatie van Marokkaanse herkomst de laatste jaren aanzienlijk toegenomen. Volgens schattingen heeft de populatie van Marokkaanse herkomst zich tussen 1 januari 1991 en 1 januari 2012 vermenigvuldigd met 2,6. Bovendien heeft deze bevolking zich vooral gevestigd in de stedelijke centra van het land die dichter bevolkt zijn (Eggerickx, Kesteloot and al., 1999). Men kan zich dan ook afvragen of de personen uit de tweede immigratiegeneratie zich op andere geografische locaties gaan vestigen dan die uit de eerste generatie? Om die vraag te beantwoorden hebben we de concentratie-index berekend voor de eerste immigratiegeneratie die hier vóór de jaren 1980 is toegekomen en voor de personen van de tweede generatie die niet langer in het ouderlijke huis wonen (zie kader 5 voor de definitie van de eerste en tweede immigratiegeneratie). Het verschil tussen de tweede en eerste index levert een derde indicator op. Indien die laatste negatief is, betekent dit dat de tweede generaties zich

minder gaan concentreren in die geografische entiteiten als de personen uit de eerste generatie. Op basis van een index die hoger is dan nul kunnen de gemeenten worden geïdentificeerd, waar de concentratie van personen van de tweede generatie sterker is. In figuur 14 en tabel 3 staan de zones waar de concentratie van personen van de tweede generatie minder sterk lijkt te zijn, in rood. De gemeenten waar dit fenomeen zich het sterkst voordoet zijn de gemeenten uit de eerste Brusselse kroon zoals Sint-Joost, Sint-Gillis, Schaarbeek, Molenbeek en Brussel. De populaties van de tweede generatie gaan zich eerder vestigen in de gemeenten uit de tweede kroon zoals Koekelberg, Sint-Agatha-Berchem, Jette en Ganshoren. Personen van de tweede generatie trekken ook naar de randgemeenten ten westen en noordwesten van het Brussels Gewest zoals Machelen, Sint-Pieters-Leeuw, Vilvoorde of Drogenbos.

We zijn uitgegaan van de veronderstelling dat de demografische groei van de populatie van Marokkaanse herkomst wijzigingen heeft teweeggebracht in de residentiële strategie van de tweede generatie Marokkaanse immigranten. Deze demografische druk hangt ook met andere factoren samen, zoals de situatie op de woningmarkt op een bepaalde locatie. Zo zijn de moeilijkheden die ze hebben om huisvesting te vinden in de initiële concentratiezones volgens Kesteloot (2006), een mogelijke verklaring voor de ruimtelijke delokalisatie van de nakomelingen van migranten. Bovendien hebben de nieuwe vastgoedprojecten na de economische heropleving in de jaren 1980, in bepaalde wijken in het oosten van de 19de eeuwse kroon voor een vastgoedspeculatie gezorgd (Kesteloot, 2006 en Eggerickx, Poulain en Kesteloot, 2002).²⁴ Deze ruimtelijke delokalisatie kan ook te maken hebben met het feit dat de nakomelingen van Marokkaanse migranten het sociaal beter lijken te hebben dan hun ouders (Hermia en Eggerickx, 2011) en ze dus bepaalde kansarme wijken willen verlaten. Diepgaander onderzoek dat rekening houdt met de kenmerken van de zones waar ze zich vestigen en die die ze verlaten, en met de kenmerken van de personen, moet een duidelijker beeld geven van de residentiële strategieën van de nakomelingen van migranten.

²⁴ Gemeenten in het oosten van de 19de eeuwse kroon zijn bijvoorbeeld Sint-Gillis, Elsene, Etterbeek en Schaarbeek.

*Figuur 14. Verschillen tussen de concentratie-index van de tweede generatie en de concentratie-index van de eerste generatie Marokkaanse immigranten op 1 januari 2009
(Bron: RR-UCL/DEMO, Berekeningen en kaarten gemaakt door Q. Schoonvaere)*

Tabel 3. Concentratie-index van de Marokkaanse migrantenpopulatie op 1 januari 2009 volgens de immigratiegeneratie²⁵ (Bron: RR-UCL/DEMO, Berekeningen en kaarten gemaakt door Q. Schoonvaere)

	Eerste immigratiegeneratie die hier vóór 1980 is aangekomen	Tweede immigratiegeneratie die niet langer onder het ouderlijke dak woont	Vershil tussen de eerste immigratiegeneratie en de tweede generatie	Totale populatie van Marokkaanse herkomst
Brussels H. G.	5,2	4,83	-0,36	4,82
waarvan				
Sint-Jans-Molenbeek	11,65	10,27	-1,37	11,48
Sint-Joost-Ten-Noode	9,29	6,21	-3,08	7,36
Koekelberg	5,55	8,56	<u>3,01</u>	7,1
Anderlecht	6,74	7,3	0,56	7,02
Brussel	7,45	6,18	-1,27	6,72
Schaarbeek	7,45	6	-1,44	5,84
Vorst	6,87	6	-0,87	5,79
Sint-Gillis	7,96	5,28	-2,68	5,61
Sint-Agatha-Berchem	2,78	5,41	<u>2,63</u>	4,28
Jette	2,54	5,1	<u>2,56</u>	4,06
Evere	3,45	4,06	0,6	3,67
Ganshoren	2,31	4,34	<u>2,03</u>	3,25
Elsene	2,6	2,16	-0,44	1,97
Etterbeek	2,35	1,97	-0,38	1,85
Vlaams Gewest	1,07	1,11	0,03	1,16
waarvan				
Vlaams-Brabant	0,39	0,67	0,28	0,58
Vilvoorde	3,01	4,12	<u>1,11</u>	3,78
Mechelen	2,01	3,42	<u>1,41</u>	2,89
Drogenbos	1,58	2,24	0,65	1,84
Sint-Pieters-Leeuw	1	2,12	<u>1,12</u>	1,83
Antwerpen	1,07	1,11	0,03	1,16
Antwerpen	2,97	2,87	-0,1	3,07
Mechelen	2,7	2,87	0,17	3,29
Boom	2,99	2,44	-0,56	2,81
Limburg	0,49	0,51	0,02	0,44
Lokeren	2,35	1,89	-0,46	1,97
Houthalen	2,16	2,03	-0,13	1,7
Oost-Vlaanderen	0,35	0,39	0,04	0,38
Ronse	1,98	2,13	0,15	2,79
West-Vlaanderen	0,11	0,09	-0,01	0,16

²⁵ De indexen in *cursief* zijn de gemeenten waar het meest personen van de tweede immigratiegeneratie zijn vertrokken. De onderlijnde indexen zijn de gemeenten waar het meest personen van de tweede immigratiegeneratie zich hebben gevestigd na het verlaten van de ouderlijke woonst.

Waals Gewest	0,39	0,67	0,28	0,58
waarvan				
Luik	0,82	0,78	-0,04	0,8
Luik	2,21	1,94	-0,27	2,14
Verviers	2,44	1,96	-0,48	2
Dison	1,62	1,8	0,18	1,94
Waals-Brabant	0,61	0,56	-0,04	0,59
Tubeke	1,82	2,01	0,18	1,77
Henegouwen	0,51	0,54	0,04	0,51
Farciennes	2,5	1,3	-1,2	1,51
Luxemburg	0,08	0,11	0,03	0,14
Namen	0,24	0,2	-0,04	0,24

2. De Marokkaanse migratie in België: van rekrutering van werknemers tot huwelijksmigratie

De bevolkingsgroei van de populatie van Marokkaanse herkomst in de jaren 1990 en 2000 kan niet los worden gezien van de aanhoudende migratiestromen (zie 1.3). Daarom moeten de stromen van de laatste jaren binnen een historische context worden geplaatst die teruggaat tot het begin van de Marokkaanse migratie in België. We zullen zien dat heel snel na de migratie van de eerste werknemers, ook hun familie immigrereert. Heel wat van die eerste migranten zagen de immigratie naar België als iets tijdelijks. De sluiting van de grenzen voor arbeidsimmigratie in 1974 zal evenwel een einde maken aan die terugkeermythe. De gezinnen hebben zich geleidelijk aan in de samenleving geïntegreerd, met kinderen die in België zijn geboren en er school lopen. We zullen ook zien dat de beslissing van de Belgische overheid om de migratiestromen aan banden te leggen, niet zal leiden tot een daling van de instroom. Wel integendeel, steeds meer Marokkaanse onderdanen zullen zich in België komen vestigen. We gaan dieper in op de verschillende legale verblijfsmotieven om beter inzicht te krijgen in deze heropleving van de migratiestromen. Tenslotte zal ook blijken dat heel weinig Marokkanen terugkeren naar hun herkomstland.

Kader 10. Gegevensbronnen om de migratiestromen te meten

Vreemdelingen die tot een verblijf in België zijn toegelaten of gemachtigd voor een periode van meer dan drie maanden, worden in het Rijksregister geregistreerd. In deze gegevensbron worden het jaarlijks aantal immigraties van vreemdelingen per nationaliteit, leeftijd, geslacht en verblijfsgemeente opgenomen.

De grootste beperking van die bron is dat ze geen rekening houdt met illegale migranten. Een tweede beperking is dat asielzoekers sinds 1995 uit de migratiestatistieken zijn geweerd en in een specifiek register zijn ingeschreven, het zogenaamde “Wachtregister” (zie hoofdstuk 1 van het Statistisch en demografisch verslag 2013 van het Centrum). De officiële statistieken houden dan ook geen rekening meer met de asielzoekers van wie de procedure loopt of die zijn afgewezen. Ze duiken pas in de statistieken op, als ze zijn erkend en in de cijfers worden opgenomen. Sinds 2008 worden de erkende of geregulariseerde asielzoekers opgenomen in de migratiestromen via de categorie “registerwijzigingen”. Deze methodologische evolutie is een gedeeltelijke verklaring voor de sterke toename van de Marokkaanse migratie tussen 2007 en 2008.

2.1. Migratie uit de Maghreb tijdens het interbellum

Algemeen wordt aangenomen dat de Marokkaanse migratie uit de jaren 1960 dateert maar uit statistieken blijkt reeds een Noord-Afrikaanse en Marokkaanse aanwezigheid vanaf de jaren twintig. Toen al werkten honderden Noord-Afrikanen in de mijnbekkens van vooral de Borinage en de streek rond Luik (Bousseta en Martiniello, 2003). Statistieken van de *Administration des mines* hadden het over 3.651 Noord-Afrikanen in november 1923 en over 23.070 personen in 1927. Die Magrebijnse aanwezigheid had niet alleen te maken met de sterke vraag naar arbeidskrachten in de steenkoolindustrie in de

jaren twintig, maar ook met de nabijheid van Frankrijk. Deze aanwezigheid lag in het verlengde van de immigratie uit de Maghreb in Frankrijk na de mobilisatie van Noord-Afrikanen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Dit verklaart waarom de immigratie vanuit Algerije tijdens het interbellum sterker was dan de Marokkaanse immigratie en waarom de meeste migranten aanvankelijk in Frankrijk hebben verbleven, vooraleer ze naar België zijn gekomen (Martin 2011).

In een recente studie op basis van het vreemdelingenregister van de gemeente Châtelineau heeft Elisabeth Martin aangetoond dat de Magrebijmse aanwezigheid vanaf 1924 is gedaald, na de economische terugval in België halverwege de jaren 1920. De economische crisis na de beurscrash van 1929 heeft de Noord-Afrikaanse aanwezigheid uiteindelijk de das omgedaan. Daarna was die aanwezigheid dan ook heel marginaal (Bare, 2004; Martin, 2011). Deze snelle achteruitgang van de Magrebijmse aanwezigheid had ook te maken met de sterke mobiliteit van die migranten, die vaak alleen reisden en die als eerste het slachtoffer waren van de vertragende economische activiteit in de jaren 1920 (Martin 2011).

2.2 Marokkaanse migratie in het naoorlogse België

In dit deel gaan we dieper in op de immigratiestatistieken om de Marokkaanse migratie in een socio-historische context te plaatsen. Dit geeft ons een beter inzicht in de recente evoluties van de Marokkaanse migratie naar België. Daarom is het ook belangrijk een duidelijk beeld te krijgen van de grote migratietendensen in het naoorlogse België.

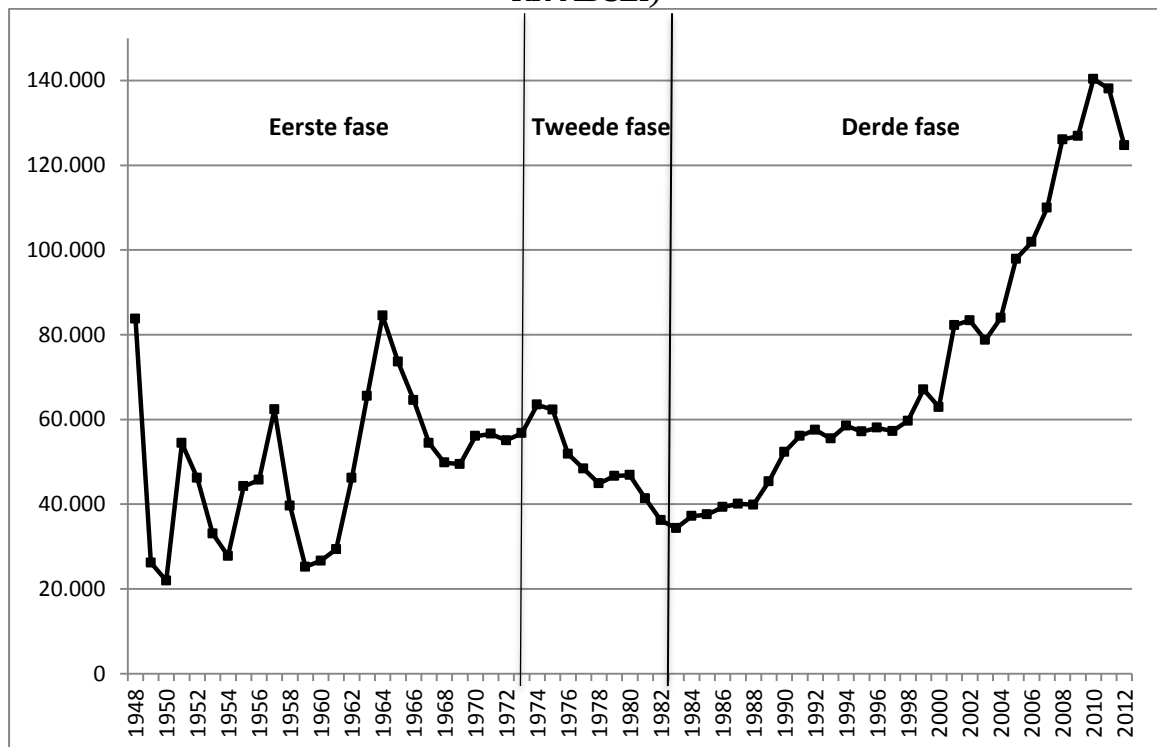
Op basis van een analyse van migratiestromen van vreemdelingen tekenen er zich verschillende grote fases af in de naoorlogse migratiegeschiedenis van België. De eerste fase loopt van 1948 tot 1974 en is die van de rekrutering van vreemde arbeidskrachten via bilaterale akkoorden tussen België en andere landen.²⁶ Tijdens de tweede fase, van 1975 tot halverwege de jaren 1980, kennen de migratiestromen een terugval. Na de oliecrisis in 1974 maakt de Belgische regering een einde aan de rekrutering van vreemde arbeidskrachten en probeert ze de stromen in goede banen te leiden. Dit betekent niet dat de instroom volledig stilvalt. Migrantengroepen die hier tijdens de eerste fase zijn toegekomen kunnen immers blijven gebruik maken van gezinshereniging. De derde fase tenslotte begint halverwege de jaren 1980 en wordt gekenmerkt door een heropleving van de immigraties, ook al wil om de overheid de migratiestromen aan banden leggen. Het is dus een fase waarin het restrictieve beleid van toepassing blijft maar waarin het aantal personen dat het land binnenkomt toch continu blijft toenemen (Dasseto, 2001). Deze heropleving is te wijten aan verschillende factoren: de sterkere migratiestromen binnen de Europese Unie, het voortzetten van gezinsherenigingen, het op gang komen van bepaalde asielmigraties, van migraties van werknemers en studenten (Martiniello, M.; Rea, A. and al. 2010). Daarbij komt nog de geleidelijke liberalisering van de voorwaarden voor de toegang tot het grondgebied voor onderdanen van landen uit Centraal- en Oost-Europa (Migraties en migrantenpopulaties in België, statistisch en demografisch verslag, Centrum, 2013).

Figuur 15 illustreert deze evolutie van de immigraties in drie fases. In hoeverre past de instroom van onderdanen met de Marokkaanse nationaliteit in deze evoluties? In zijn

²⁶ Denken we bijvoorbeeld aan de akkoorden uit 1946 met Italië, uit 1956 met Spanje, uit 1957 met Griekenland, uit 1964 met Marokko en Turkije en uit 1969 met Tunesië.

publicaties over de evolutie van de huwelijkspraktijken van migranten en hun nakomelingen, onderscheidt John Lievens (2000) drie immigratiestromen die bijna samenvallen met de drie voormelde fases. De eerste immigratiegolf (1960-1974) werd gekenmerkt door de immigratie van werknemers met de Marokkaanse nationaliteit en de komst van de eerste gezinnen.. De tweede golf (1975-1980) werd gekenmerkt door het voortzetten van de gezinshereniging. De derde immigratiegolf (die in de jaren 1980 op gang is gekomen) wordt gekenmerkt door de komst van vooral Marokkanen via het huwelijk. Hier gaan we dus dieper in op die drie grote fases van de Marokkaanse migratie naar België.

Figuur 15. Evolutie van het aantal immigraties van vreemdelingen, 1948-2012 (Bron: RR-ADSEI)

2.2.1 Komst van werknemers met de Marokkaanse nationaliteit en hun gezinnen (1963-1974)

De Marokkaanse migratie moet worden gezien binnen de socio-economische context van zowel België als Marokko. In de eerste helft van de jaren 1960 had Marokko het economisch, sociaal en politiek moeilijk. In die periode stagneert de economie en neemt de populatie constant toe, wat leidt tot een gebrek aan werkgelegenheid en tot werkloosheid (Frennet, 2004). Tel daarbij nog het probleem van een ontoereikende landbouwproductie, en het spreekt voor zich dat Marokko door een moeilijke periode ging, net toen België nieuwe regio's ging aanboren om vreemde arbeidskrachten aan te trekken.

De gouden jaren tussen 1948 en 1974, vaak ook wel de “*trente glorieuses*” genoemd, heeft in België voor een socio-economische conjunctuur gezorgd die gunstig was voor de rekrutering van vreemde arbeidskrachten. Albert Martens (1976) wijst er echter op dat er zich binnen die periode zelf vier migratiefases hebben voorgedaan die gekenmerkt waren

door een vertraging of heropleving van de arbeidsmigratie en die nauw verbonden zijn met de socio-economische situatie van het land, en dat de rekrutering van vreemdelingen een tewerkstellingsbeleid op korte termijn was: “*de arbeidsmarkt van arbeidskrachten voorzien wanneer er een tekort is; vervangen van de allogene arbeidskrachten door plaatselijke arbeidskrachten wanneer er werkloosheid is*” (Martens, 1976). Aan het begin van de jaren 1960 zorgen de bloeiende economische conjunctuur en de uiterst gespannen arbeidsmarkt in België voor een sterke vraag naar arbeidskrachten. Deze vraag naar werk en de industrialisering van Europese landen die traditioneel arbeidskrachten leveren, verplicht België ertoe buiten Europa te rekruteren, vooral in Marokko en Turkije.

Door de moeilijke socio-economische context van Marokko in die tijd én de gunstige economische situatie in België, dat op zoek was naar nieuwe reserves aan arbeiders²⁷, ontstonden er aan het begin van de jaren 1960 gunstige voorwaarden voor de ontwikkeling van de Marokkaanse migratie. Op 17 februari 1964 werd met Marokko een bilateraal akkoord ondertekend om de Marokkaanse immigratie te organiseren, die reeds in 1963 op gang was gekomen. Ook al bestaan er geen officiële statistieken over het exacte aantal Marokkanen dat na dit akkoord is geïmmigreerd, toch zien we dat de immigratie uit Afrika (behalve de Congolese²⁸) vanaf 1963 op gang is gekomen en in 1964 een piek heeft bereikt van 14.000 immigraties (Figuur 16). In zijn analyse over de uitreiking van werkvergunningen heeft Albert Martens vastgesteld dat tussen 1963 en 1967, niet minder dan 21.000 eerste werkvergunningen voor immigratie (type B²⁹) zijn uitgereikt aan Noord-Afrikaanse werknemers (Martens, 2004). Naast die werknemers die België met een werkvergunning zijn binnengekomen, zijn andere Marokkanen met een toeristenvisum het land binnengekomen. Ook die werden in dienst genomen door werkgevers, die dan achteraf hun verblijfssituatie op lange termijn regulariseerden. In die periode zetten de hevige spanningen op de Belgische arbeidsmarkt de werkgevers ertoe aan illegale arbeidskrachten in te schakelen, opdat de kost voor laag- of niet-geschoolde arbeidskrachten niet te veel zou stijgen (Martens, 2004). Vooral Turken en Marokkanen, maar ook o.a. Joegoslaven hebben gebruik hebben gemaakt van die migratiestromen, die Albert Martens ook wel “spontane immigraties” noemde (Bousetta en Martiniello, 2003; Martens, 2004).

Naast de georganiseerde of spontane immigraties van werknemers met de Marokkaanse nationaliteit, hebben de Belgische overheden ervoor gekozen de arbeidsmigratie te stabiliseren door gezinsmigratie aan te moedigen. In de brochure *Vivre et travailler en Belgique* die werd verspreid onder werknemers uit de Maghreb, luidde het als volgt: “Emigratie naar een land dat onvermijdelijk anders is dan het uwe, zorgt voor een aantal aanpassingsproblemen. U komt die problemen in het begin veel makkelijker te boven als u een normaal leven leidt, een gezinsleven dus”³⁰. Twee studies uit het begin van de jaren 1960 (de rapporten Sauvy en Delperée) wezen op de demografische en

²⁷ De mijnramp van Marcinelle op 8 augustus 1956 betekende het einde van de rekrutering van Italiaanse arbeidskrachten.

²⁸ Vóór 1977 waren voor de Marokkanen geen immigratiestatistieken beschikbaar. De Belgische statistiek hanteerde toen de categorie “Afrikaan behalve Congolees”. Het gaat hier dus om de meest nauwkeurige categorie waarover we beschikken om de Marokkaanse immigratie van vóór 1977 in kaart te brengen.

²⁹ De arbeidskaart B is een tijdelijke vergunning voor een enkele werkgever of een bepaald sector. De arbeidskaart A is een definitieve vergunning voor alle werkgevers en sectoren (Martens, 2004 p.256). Beide types vergunningen werden ofwel uitgereikt vóór de komst van de werknemer in België (immigratievergunning), of werden uitgereikt aan vreemdelingen die zich reeds in België hadden gevestigd (vergunning zonder immigratie).

³⁰ Uittreksel uit: “Vivre et travailler en Belgique”, Brussel, INBAL, 1964, p.3.

economische gevolgen van het vooral in Wallonië dalende geboortecijfer.³¹ Die studies pleitten dus voor een immigratie van de bevolking om de demografische achteruitgang een halt toe te roepen. Dit demografische aspect was evenwel niet de enige reden voor gezinshereniging. Ze moest er tevens voor zorgen dat de industrie- en mijnsector uit de buurlanden, waar bijvoorbeeld de lonen aantrekkelijker waren, niet langer buitenlandse werknemers kwam weghalen. Voor de Belgische overheden was gezinshereniging dan ook vooral gericht op het binden van buitenlandse werknemers (Khooinian, 2006 en 2007; Ouali, 2004). Artikel 13 van het in 1964 ondertekende bilaterale verdrag bepaalt dat de in België gevestigde werknemers die minstens drie maanden hebben gewerkt, hun vrouw en minderjarige kinderen mogen laten overkomen indien ze over behoorlijke huisvesting beschikken.³² In die context is het ook interessant om weten dat de officiële instroom van vrouwen met de Marokkaanse nationaliteit vanaf 1964 significant werd. In de loop van dat jaar ging het bij een op tien niet-Congolese Afrikaanse immigraties om een vrouw. De daaropvolgende jaren nam dit percentage vrouwelijke migranten geleidelijk aan toe tot zo'n 29,5% in 1966 (Figuur 17).

De jaren 1966 en 1967 zijn het begin van een periode waarin de economische conjunctuur verslechtert en de werkloosheid stijgt. De Marokkaanse, en meer in het algemeen de buitenlandse migratie richting België krijgt te kampen met een ongunstige economische situatie die de Belgische overheid verplicht er een coherenter arbeidsmigratiebeleid op na te houden. Dit gebeurt in drie fases: om te beginnen werden gevallen van "spontane immigratie" minder makkelijk geregulariseerd. Ten tweede werden bij immigratie niet langer werkvergunningen afgeleverd in een periode met hoge en hardnekkige werkloosheid. Ten derde werd de hele wetgeving rond het tewerkstellingsstatuut van buitenlandse werknemers verstrengd (Martens, 1976). Door die maatregelen is de Afrikaanse (niet-Congolese) immigratie tussen 1966 en 1967 teruggelopen met zo'n 40%, van ruim 8.780 naar 5.180 immigraties (Figuur 16).

De migratie via gezinshereniging zal dan langzaam de plaats innemen van de instroom van werknemers. Een koninklijk besluit voorzag toen zelf in de terugbetaling van de helft van de reiskosten voor vrouwen en kinderen die een werknemer kwamen vervoegen (op voorwaarde dat het gezin minstens 3 minderjarige kinderen telde). Tussen 1967 en 1969 gaan dan ook steeds meer vrouwen immigreren. In die jaren ging het bij zo'n 46% niet-Congolese Afrikaanse immigraties om vrouwen (Figuur 17). Het uitreiken van werkvergunningen zonder immigratie voor de echtgenotes en de kinderen van migrantenwerknemers moest de verankering van deze familiale aanwezigheid nog bevorderen (Ouali, 2004). Dit verklaart waarom het aantal werkvergunningen zonder immigratie³³ heel snel groter is geworden dan het aantal werkvergunningen bij immigratie (Martens, 2004).

Uit de statistieken over de uitreiking van werkvergunningen (Martens, 2004) blijkt een lichte stijging van de eerste arbeidskaarten "B" voor immigratie tussen 1970 en 1974. Deze nieuwe stijging van de instroom van werknemers is het gevolg van een heropleving van de economische activiteit maar ook van een regularisatie via het werk van migranten die daarvoor waren aangekomen. Net zoals voor de Turkse immigratie, wordt een laatste

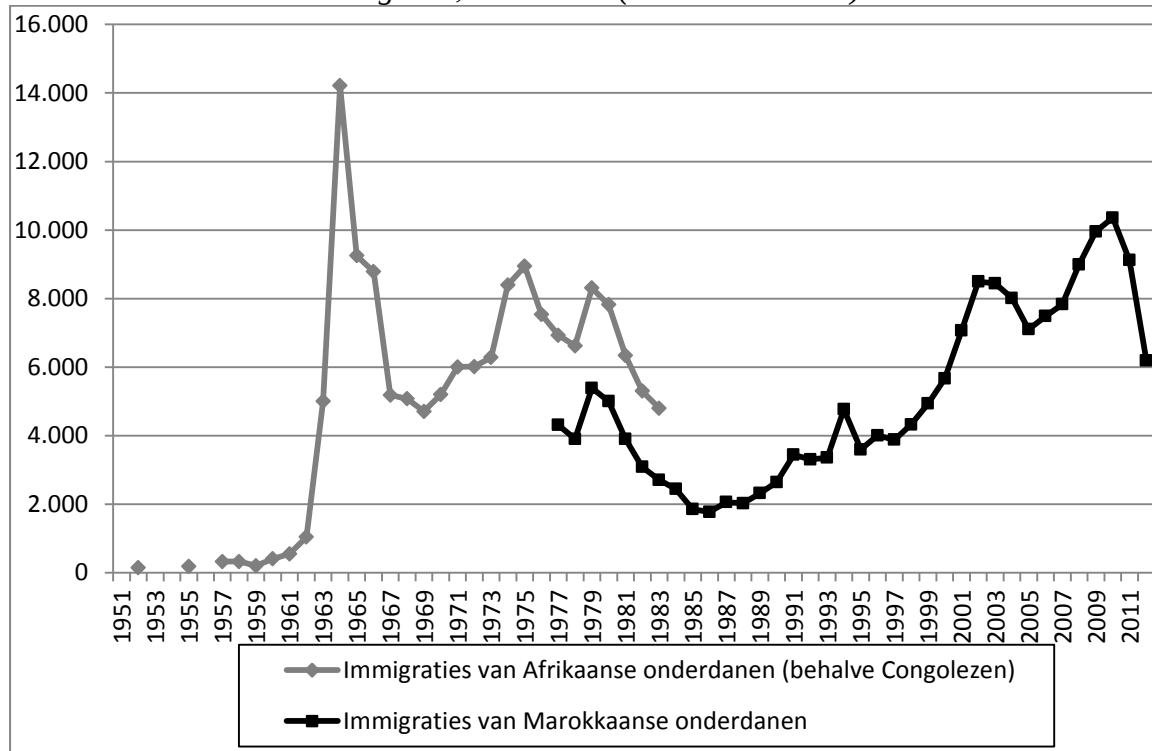
³¹ Het gaat hier om het verslag Sauvy en het verslag van de werkgroep "demografie en populatie" voorgezeten door A. Delperee.

³² Verdrag tussen België en Marokko inzake de tewerkstelling van buitenlandse werknemers in België (Belgisch Staatsblad, 17 juni 1977).

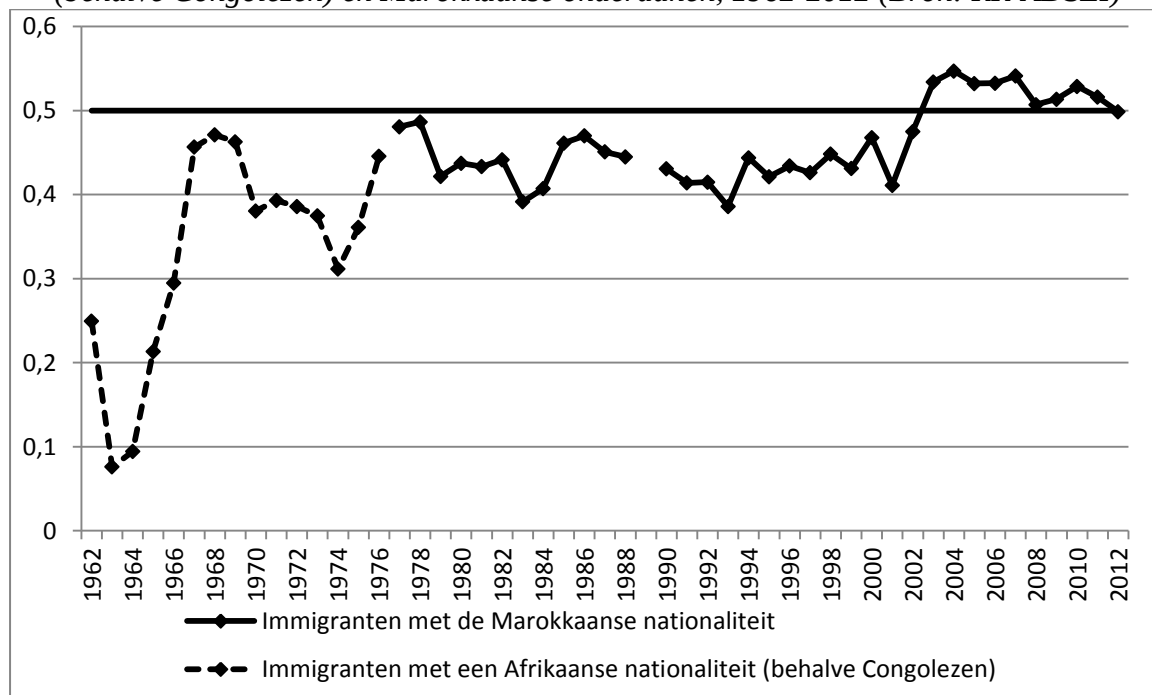
³³ Uitgereikt aan personen die reeds in België verblijven.

(niet-Congolese) immigratiepiek opgetekend in 1974 en 1975 (Figuur 16). Deze piek is vreemd genoeg het gevolg van de beslissing van de Belgische overheid om de buitengrenzen te sluiten, waardoor meer werknemers die zich reeds op het grondgebied bevonden, zich hebben laten regulariseren.

Figuur 16. Evolutie van de Afrikaanse (behalve de Congolese) en Marokkaanse immigratie, 1956-2012 (Bron: RR-ADSEI)

Figuur 17. Evolutie van het percentage vrouwen binnen de immigratie van Afrikaanse (behalve Congolezen) en Marokkaanse onderdanen, 1962-2012 (Bron: RR-ADSEI)

2.2.2 Van gezinshereniging tot gezinsvorming (1975-1983)

Tussen 1975 en halverwege de jaren 1980 was er een algemene en geleidelijke daling van de instroom van vreemdelingen (Figuur 15). Een gelijkaardige tendens doet zich vanaf 1979 voor bij de immigraties van Marokkaanse onderdanen (Figuur 16). De jaarlijkse instroom van Marokkanen daalt van 5.390 in 1979 naar 1.775 in de loop van 1986 (Figuur 16). Die vertraging van de Marokkaanse migratiestromen valt samen met de Belgische beslissing een einde te maken aan de arbeidsmigratie. Die beperkingen op de arbeidsmigratie leidden evenwel niet tot het verdwijnen van de stromen. De gezinshereniging, die reeds in de jaren 1960 was aangemoedigd, blijft de migratiestromen vanuit Marokko voeden maar ondergaat tegelijk een belangrijke wijziging. Uit enquêtes is gebleken dat 45% van de Marokkaanse werknemers op het ogenblik van de migratie was gehuwd (Reniers, 1999). De auteur wijst erop dat het aantal gehuwden dubbel zo laag lag bij migranten die uit Marokkaanse steden afkomstig waren, dan bij die die van het platteland kwamen. Daaruit blijkt dat migratie vanuit de steden een meer individueel karakter had, terwijl het bij plattelandsbewoners vaker om een gezinsproject ging. De gezinshereniging is de migratiestromen dus ook in de jaren na de stopzetting van de arbeidsmigratie blijven voeden. Het decennium 1980 wordt ook gekenmerkt door het geleidelijk stilvallen van gezinshereniging. Volgens John Lievens (2000) is er in de jaren 1980 een derde immigratiegolf van onderdanen met de Marokkaanse nationaliteit ontstaan, en wel die van personen die naar België komen om er te huwen met een descendent van immigranten afkomstig uit Marokko. In eerste instantie betrof de huwelijksmigratie de eerste generatie van geïmmigreerde werknemers die niet waren gehuwd op het ogenblik van hun aankomst (zo'n 55% van de werknemers met de Marokkaanse nationaliteit (Reniers, 1999)). Vervolgens zijn het de descendenten van de eerste immigranten die trouwen met partners afkomstig uit Marokko.

2.2.3 Migratie van de partners: de belangrijkste weg om België wettig binnen te komen (1984 tot op heden)

Kader 11. Wettelijke immigratiemotieven

De wettige migratiemotieven kunnen worden bestudeerd op basis van statistische gegevens over de eerste verblijfstitels uitgereikt aan onderdanen van landen die niet tot de EU behoren. Die gegevens zijn beschikbaar op EUROSTAT en onderscheiden volgende motieven³⁴:

- *familiale redenen*. Vaak wordt hier ook de benaming “gezinshereniging” gebruikt. Deze categorie heeft evenwel betrekking op drie specifieke gezinsmigraties: migratie van minderjarige kinderen, die van verwanten in opgaande lijn (voor de EU-onderdanen³⁵) en die van de partners;

- *studieredenen*;

- *arbeidsredenen*;

³⁴ Voor meer details zie pagina's 60-64 van het Statistisch en demografisch verslag 2013 van het Centrum (Centrum, 2014).

³⁵ Sinds 22 september 2011 en de inwerkingtreding van de wetshervorming inzake gezinshereniging, komen enkel verwanten in opgaande lijn van een Belgische minderjarige onderdaan in aanmerking voor gezinshereniging. Andere, niet-minderjarige EU-onderdanen daarentegen, hebben wel nog die mogelijkheid.

- *statuut van vluchteling of van subsidiaire bescherming*. Dit zijn personen die een van beide statuten hebben gekregen. De asielzoekers van wie de procedure loopt worden in deze categorie niet opgeteld. Personen worden in deze categorie geregistreerd in het jaar waarin ze een van beide statuten verkrijgen en niet op de datum van hun asielaanvraag;

- *humanitaire redenen*. Het gaat hier om machtigingen tot verblijf uitgereikt op basis van artikel 9bis, 9ter, en het vroegere artikel 9 alinea 3 van de wet van 15 december 1980. Dit zijn administratieve beslissingen op basis waarvan vreemdelingen die reeds op het grondgebied aanwezig zijn, een wettelijk verblijf wordt toegekend;

- *andere redenen*.

Deze gegevens worden sinds 2008 vrijgegeven maar door een methodologische wijziging in 2010 is een vergelijking op lange termijn niet evident. Sinds 2010 zijn alle statistieken over de eerste verblijfstitels afkomstig uit de databank van de Dienst Vreemdelingenzaken (die uitgaat van gegevens van het RR). Vóór 2010 waren enkel gegevens over gezinshereniging afkomstig uit diezelfde bron, terwijl de andere cijfers waren gebaseerd op gegevens van de specifieke diensten van de Dienst Vreemdelingenzaken. Een gevolg van die wijziging was een stijging van de categorie “andere redenen”.

De derde migratiefase in België begint halverwege de jaren 1980 en wordt gekenmerkt door een heropleving van de immigraties terwijl het beleid nog steeds streeft naar een beheersing van de migratiestromen. Deze geleidelijke stijging van de instroom van vreemdelingen zal in de jaren 2000 proporties aannemen die ongekend zijn in de Belgische migratiegeschiedenis (Figuur 15). Contradictorisch genoeg is het beleid nog altijd even strikt maar neemt het aantal immigraties alsmaar toe (Dasseto, 2001; Centrum 2013). Tijdens die periode is de instroom van Marokkanen ook constant blijven stijgen. In de jaren 1980 bedroeg het gemiddeld aantal jaarlijkse immigraties van Marokkanen (berekend tussen 1980 en 1989) nog zo’n 2.70. Dit gemiddelde cijfer is gestegen naar 3.800 immigraties in de jaren 1990 en tot 7.900 in de jaren 2000. De sterke stijging van de instroom in 2002, 2003 en 2004 kan te maken hebben met de regularisatiecampagne van 1999. Van 1986 tot de regularisatiecampagne van 1999 is het aantal immigraties van Marokkanen op de totale instroom van vreemdelingen blijven stijgen van 4,5% naar 10,7%. Sinds 2004 is dat percentage afgenomen tot 5% in 2012. De laatste gegevens wijzen ook op een daling van het absolute aantal immigraties van Marokkanen in 2011 maar vooral in 2012 (Figuur 16). Men kan zich dan ook afvragen wat de wettige immigratiemotieven zijn die die evoluties in de migratiestromen van Marokkaanse onderdanen kunnen verklaren.

Kader 12. Keuze van de partner bij de nakomelingen van migranten

In het kader van gezinsmigratie, onderscheidt Lievens (1999) drie types van verbintenissen:

1. het gemengde huwelijk met een persoon die geen deel uitmaakt van de gemeenschap van herkomst;
2. het huwelijk met een partner afkomstig van dezelfde gemeenschap van herkomst en beide wonend in het gastland;
3. het huwelijk met een migrant afkomstig van het herkomstland. Dit type huwelijk betreft personen die hun gezin stichten met een migrant uit hun herkomstland. Deze migraties vallen onder de term “huwelijksmigratie” of “gezinsvormende migratie”. Wanneer de persoon die reeds in koppelverband leeft zijn partner en/of zijn kinderen laat overkomen, en in een aantal gevallen ook zijn verwanten in opgaande lijn, dan heeft men het over “gezinsherenigende migratie”.

Migranten hebben vaak tal van redenen om te migreren. De administratieve categorieën peilen dus niet naar de persoonlijke migratiemotieven maar wel naar de wettelijke motieven. Belangrijk is hier te onderstrepen dat iemand die via gezinshereniging of via een huwelijk het land binnenkomt, mogelijks ook in het gastland zal willen werken. Dit is de reden waarom de perceptie over gezinsherenigende migratie soms negatief is. Vaak leeft in de publieke opinie de overtuiging dat die migranten zich niet op de arbeidsmarkt zullen integreren.

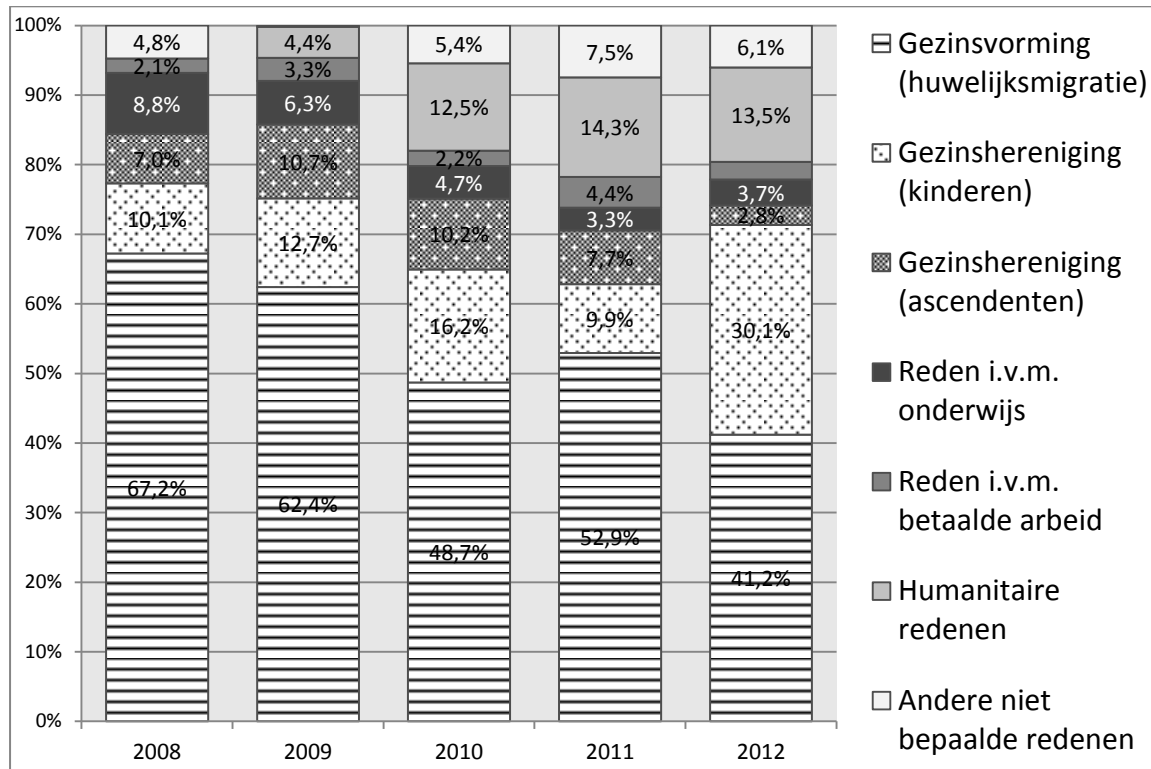
Recente gegevens over de motieven voor visumuitreikingen³⁶ wijzen erop dat in 2005, meer dan 80% van de aan Marokkanen uitgereikte visa met gezinshereniging te maken had (Perrin, 2007). Gegevens over de aflevering van *eerste verblijfsvergunningen* (Kader 10) bewijzen dat gezinsvorming een belangrijke migratiereden blijft. Voor 2009 zijn er 7.972 verblijfstitels geteld. Sindsdien is dit cijfer voor dat soort migraties gedaald tot 5.494 in 2012. Voor de jaren die strikt vergelijkbaar zijn zoals 2010, 2011 en 2012 zien we dat 70% à 75% van de machtigingen tot verblijf aan Marokkanen om een familiale reden worden uitgereikt. Zoals we er in kader 12 al op wezen, wordt binnen de gezinsmigratie een onderscheid gemaakt tussen drie types personen die een persoon kunnen vervoegen die in België verblijft (de partners, de kinderen en de verwanten in opgaande lijn). Opvallend is dat migratie van een partner de belangrijkste reden is bij gezinsmigratie, gevolgd door migratie van minderjarige kinderen en verwanten in opgaande lijn (Figuur 16). De volgmigranten zijn goed voor 41% à 51% van alle voor de jaren 2010, 2011 en 2012 uitgereikte verblijfstitels (Figuur 16). Migratie van kinderen die een ouder komen vervoegen zit sinds 2008 in de lift.³⁷ In 2008 ging het nog om 717 kinderen, in 2012 waren het al 2.223 kinderen die een machtiging tot verblijf kregen uitgereikt (goed voor 30% van de machtigingen tot verblijf van het jaar). De migratie van verwanten in opgaande lijn is dan weer gestegen van 500 emigraties in 2008 naar 1.023 in

³⁶ Voor meer informatie over de databank over visa en de beperkingen, zie: Statistisch en demografisch verslag 2013 van het Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding (Centrum, 2013 pp. 20-22) en Jaarverslag Migratie (Centrum, 2013, pp. 35-36).

³⁷ Met uitzondering van 2011, waar er zich een conjuncturele daling heeft voorgedaan.

2010. In 2011 en 2012 is deze migratie gevoelig gedaald tot 210 herenigingen van verwanten in opgaande lijn in 2012. Deze sterke daling in 2012 is mogelijks het gevolg van de beperkingen voor Belgen die hun ouder(s) willen laten overkomen.

Figuur 18. Eerste verblijfstitels uitgereikt aan onderdanen met de Marokkaanse nationaliteit volgens het motief voor het afleveren, 2008-2012 (Bron: Dienst Vreemdelingenzaken (gegevens gepubliceerd door Eurostat))

Binnen die migraties van partners maken we onderscheid tussen zij die hun partner in België komen vervoegen met een andere migratiereden en partners die een koppel gaan vormen met een alleenstaande migrant, of met een afstammeling van een migrant. Volgens Lievens (2000) waren die huwelijken, na de komst van werknemers en hun gezinnen, aanleiding voor een derde migratiegolf van Marokkaanse onderdanen. Uit onderzoek naar huwelijksmigratie in België (Lievens, 1999 en 2000; Reniers en Lievens, 1999) is gebleken hoe belangrijk dit fenomeen was voor de nakomelingen van Marokkaanse migranten in de jaren 1980. Die resultaten zijn afkomstig uit gegevens die dateren van de volkstelling van 1991. Sindsdien is heel weinig onderzoek gevoerd om de evolutie van deze huwelijksmigratie te begrijpen.

Een recente studie op basis van gegevens uit het Rijksregister van 2001 tot 2008 heeft de laatste tendensen inzake partnerkeuze onderzocht. Dit onderzoek heeft het percentage huwelijken met een migrant uit het herkomstland vergeleken met alle huwelijken die door Marokkanen en Turken van de tweede generatie gedurende een jaar zijn afgesloten (Caestecker, Lievens and al., 2013). Daaruit is gebleken dat in de loop van een jaar, en op alle huwelijken die zijn afgesloten door de in België geboren populatie met de Marokkaanse nationaliteit, het aantal huwelijken met een migrant tussen het jaar 2001 en 2008 is gedaald van 53% naar 38%. Het aantal huwelijken met nakomelingen van immigranten met dezelfde afkomst die ook in België zijn opgegroeid, heeft daarentegen de sterkste stijging gekend.

De statistieken over verblijfstitels maken geen onderscheid tussen huwelijksmigratie en gezinsherenigingen van partners. Toch is het opvallend dat sinds 2009, toen 7.798 partners een verblijfstitel hadden ontvangen, migratie van een partner in dalende lijn zat. In 2012 was deze migratie goed voor 3.053 volgmigranten. De strengere voorwaarden inzake gezinshereniging die eind 2011 in werking zijn getreden kunnen een verklaring zijn voor de sterke daling in 2012 (-29% in vergelijking met 2011 tegenover -15% en -12% voor de dalingen de voorgaande jaren). Ook de gegevens inzake verblijfstitels wijzen op een dalende tendens van migratie van partners, vooral dan na de wetswijziging in 2011.

Zowel Caestecker and al. (2011) als Lievens, (2000) hebben aangetoond dat er voorwaarden nodig zijn vooraleer personen van Marokkaanse of Turkse afkomst gaan trouwen met een migrant uit het herkomstland, binnen een context waarin migraties aan banden worden gelegd. Om te beginnen moeten er partners zijn in het herkomstland die bereid zijn hun land te verlaten om zich in een ander land te vestigen. Vervolgens moet er in de bestemmingslanden een vraag zijn naar overgekomen partners. Die vraag wordt dan weer bepaald door de kenmerken van de personen die in het gastland verblijven (het socio-economische statuut, de immigratiegeneratie, het geslacht, enz.). Vraag en aanbod worden met mekaar in contact gebracht via een netwerk van relaties dat zorgt voor de middelen die nodig zijn voor migratie. Voor die huwelijksmigratie zijn sterke banden nodig tussen de migrantengroep en de omgeving (familie en andere relaties). Zo is huwelijksmigratie voor de Turken in België belangrijker dan voor de Marokkanen. Dit heeft te maken met de sterkere banden tussen de Turkse gemeenschap en het herkomstland (Lievens, 2000).

Hoe moeten die recente evoluties, rekening houdend met die theoretische elementen, worden geïnterpreteerd? Tussen 2001 en 2008 is huwelijksmigratie onder de nakomelingen van de tweede immigratiegeneratie steeds minder gebruikelijk (Caestecker, Lievens and al., 2013). Volgens de auteurs heeft die daling, die zich vóór de laatste aanpassingen en beperkingen van de wet heeft ingezet, eerder te maken met een gewijzigd gedrag van personen. Die zouden steeds meer rekening houden met de risico's van een huwelijk met een migrant uit het herkomstland (Van Kerckem and al., 2013). Zo ligt het aantal scheidingen veel hoger bij huwelijken met een migrant uit het herkomstland dan bij een huwelijk met een afstammeling van een migrant uit dezelfde gemeenschap van herkomst (Corijn, 2009).³⁸ Personen passen hun huwelijksgedrag dus aan in functie van de informatie die ze hebben over de risico's op mislukking van bepaalde huwelijken. Deze daling van de vraag bij de nakomelingen van Marokkaanse migranten, heeft vermoedelijk ook te maken met het feit dat de contacten met de herkomstlanden minder nauw zijn dan vroeger. Bijgevolg zijn huwelijken met migranten minder frequent.

Op basis van nieuwe indicatoren proberen we na te gaan of het huwelijk met een migrant uit het herkomstland al dan niet een praktijk is die minder gangbaar wordt bij de jongste generaties. Deze daling zou er dus enerzijds mee te maken hebben dat jongeren en hun omgeving beter geïnformeerd zijn en dus minder vragende partij zijn om te huwen met een migrant uit het herkomstland en anderzijds met de minder nauwe banden die de Marokkaanse gemeenschap er met het herkomstland op nahoudt. Wij vermoeden dus dat de tweede generatie Marokkaanse migranten minder geneigd is om te huwen met een

³⁸ Deze echtscheidingsproblematiek komt aan bod in punt 4.3 van deze studie.

migrant uit het herkomstland dan de migranten uit de eerste immigratiegeneratie en dan de tussengeneratie (Kader 5). We gaan er ook vanuit dat de allerjongsten uit de tweede generatie, minder snel zullen huwen met een migrant uit het herkomstland dan de oudere generaties.

Om beide hypothesen te checken, hebben we een longitudinale indicator ontwikkeld, die de huwelijksituatie van personen op een bepaalde leeftijd beoordeelt. Deze indicator is berekend op basis van de populatie die de keuze heeft tussen de drie types huwelijken uit kader 11. Het gaat dus om personen die niet waren gehuwd op het ogenblik van hun aankomst in België. We definiëren het huwelijksgraad met een migrant als het aantal huwelijken met een migrant gedeeld door het aantal personen dat is gehuwd of in koppel leeft. Door deze indicator voor verschillende geboortegeneraties op een bepaalde leeftijd te vergelijken kan worden nagegaan of een huwelijk met een migrant uit het herkomstland een praktijk is die bij de jongste generaties al dan niet in onbruik raakt.

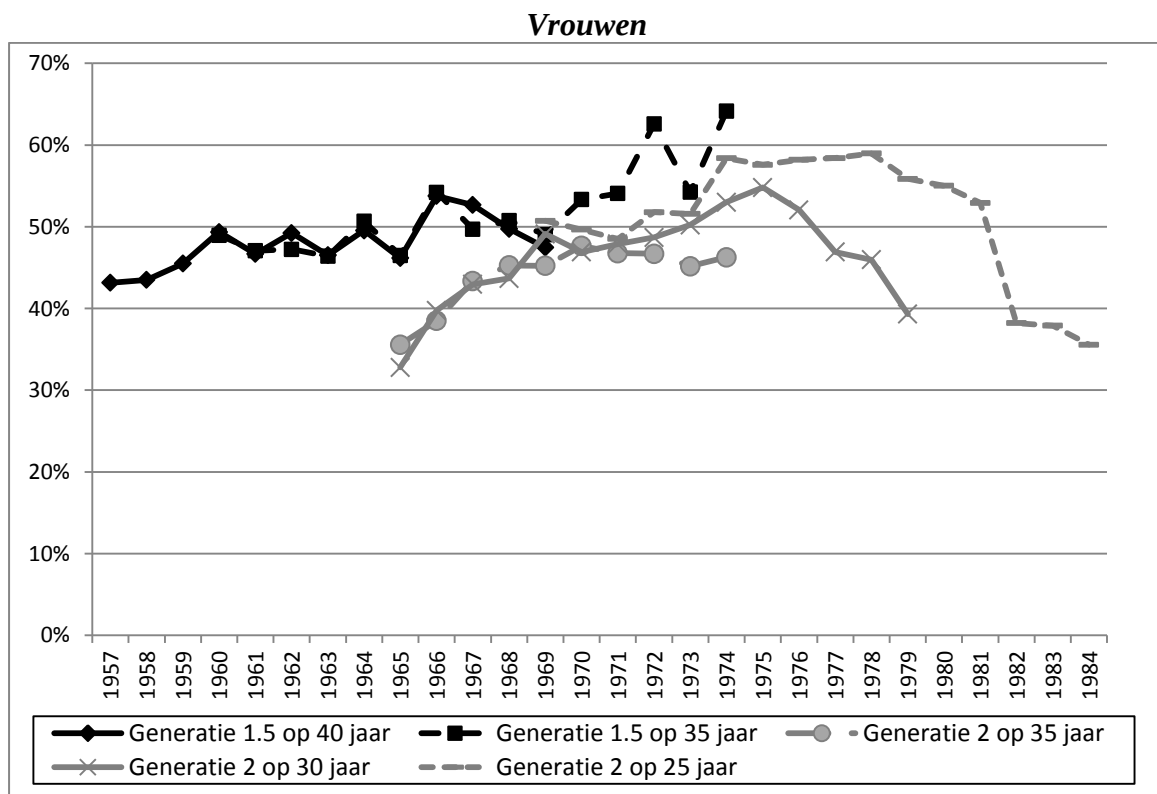
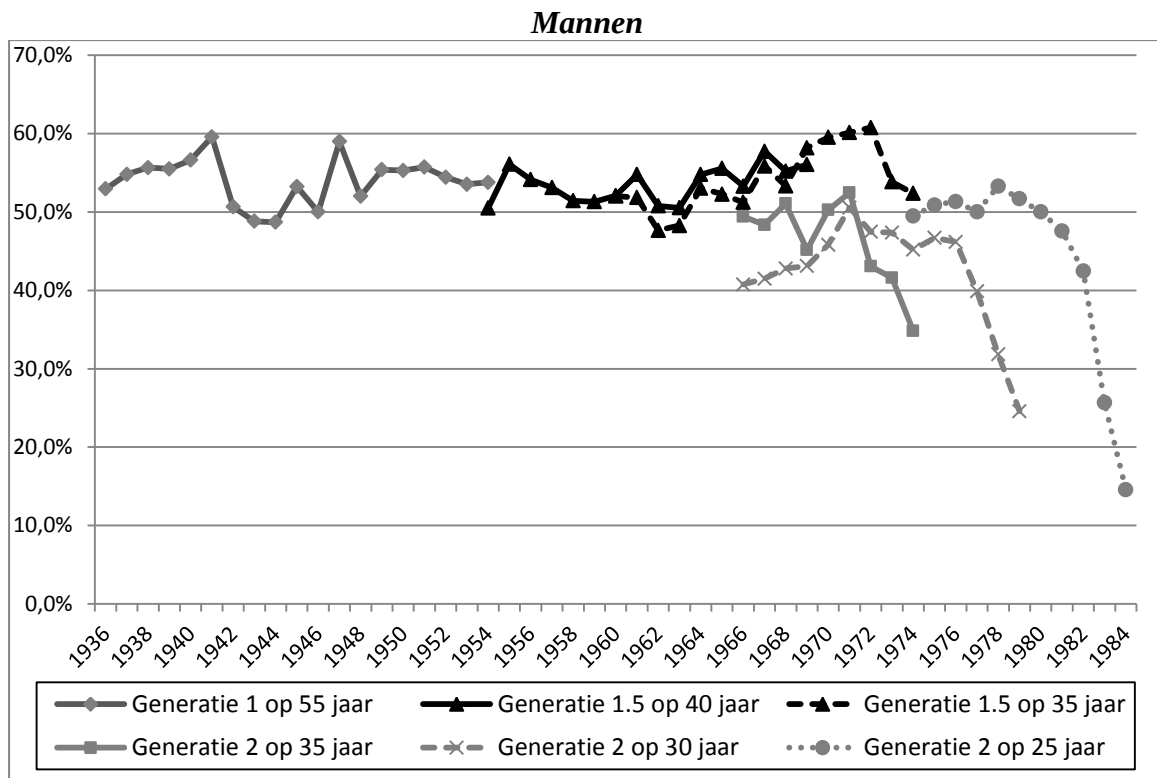
Uit een vergelijking van het huwelijkspercentage met een migrant uit het herkomstland volgens de immigratiegeneratie (waarbij leeftijd en geboortegeneratie identiek zijn), leiden we af dat de personen uit de tussengeneratie vaker huwen met een migrant dan die van de eerste generatie. Gemiddeld is het huwelijkspercentage met een migrant 10% lager voor personen van de tweede immigratiegeneratie. Deze vaststelling geldt zowel voor mannen als voor vrouwen (Figuren 19 en 20). Wat de mannen betreft, is er geen significant verschil tussen de eerste generatie en de tussengeneratie.³⁹ Deze resultaten lijken onze eerste hypothese dus te bevestigen. We kunnen dus stellen dat de Marokkaanse migrantenpopulatie van de tweede generatie minder snel gaat huwen met een migrant uit het herkomstland dan de personen uit de tussengeneratie.

Uit figuren 19 en 20 blijkt dat het huwelijkspercentage met een migrant bij personen van de tweede immigratiegeneratie die in een bepaald jaar zijn geboren, hoger is als ze jonger zijn. Deze waarneming sluit aan bij de vaststelling van Lievens (1999) dat personen van Marokkaanse herkomst die huwen met een migrant uit het herkomstland vroeger zullen huwen dan zij die huwen met een afstammeling van een migrant of met een persoon van een andere afkomst. De gegevens uit figuren 17 en 18 wijzen verder ook op een daling van het huwelijkspercentage met een migrant uit het herkomstland bij de allerjongsten uit de tweede generatie. Deze daling is dus een generatiefenomeen dat begint bij de mannen die begin van de jaren 1970 zijn geboren en bij vrouwen die halverwege de jaren 1970 zijn geboren.

We zien dus behalve een daling van de huwelijksmigratie tussen de tussengeneratie en de tweede immigratiegeneratie, ook een daling bij de allerjongsten uit de tweede immigratiegeneratie. Die dalingen lijken eerder het gevolg te zijn van een gewijzigd huwelijksgedrag bij de jongste generaties en van de minder nauwe banden met het herkomstland.

³⁹ Door een tekort aan personen, werd deze indicator niet berekend voor de vrouwen van de eerste immigratiegeneratie

Figuren 19 en 20. Huwelijkspercentage met een migrant uit het herkomstland op een bepaalde leeftijd, volgens het geboortjaar en de immigratiegeneratie (Bron: RR-UCL/DEMO. Berekeningen gemaakt door Q. Schoonvaere)

Studies

Het voortzetten van studies is een andere belangrijke immigratiereden voorzien in de Belgische wet, om het grondgebied wettelijk binnen te komen. Voor het kwantificeren van die migratiestromen is statistische informatie beschikbaar. Uit de visa-gegevens van de FOD Buitenlandse Zaken blijkt dat tussen 2005 en 2006, zo'n 10% van de aan onderdanen met de Marokkaanse nationaliteit toegekende visa zijn uitgereikt om in België te komen studeren. In 2007 en 2008 was dit 13%.

Sinds 2008 kan op basis van gegevens over de uitreiking van eerste verblijfstitels ook een schatting worden gemaakt van de instroom om studieredenen (Kader 11). Terwijl er in 2008 nog 623 immigraties van studenten werden geteld, is dit cijfer geleidelijk aan gestegen naar respectievelijk 266 en 275 in 2011 en 2012. Tussen 2010 en 2012 waren het tussen 3,3% en 4,7% van de machtigingen tot verblijf die om die reden aan studenten zijn uitgereikt.

Na de familiale redenen lijkt dat de op een na belangrijkste reden om het land binnen te komen. De immigratie van Marokkaanse studenten is dus een niet te onderschatten fenomeen, waar we nog te weinig vanaf weten. Staat die instroom los van bestaande netwerken of gaat het hier om eerder tijdelijke migraties? Een aantal vragen waarop ongetwijfeld dieper moet worden ingegaan.

Arbeidsmigratie

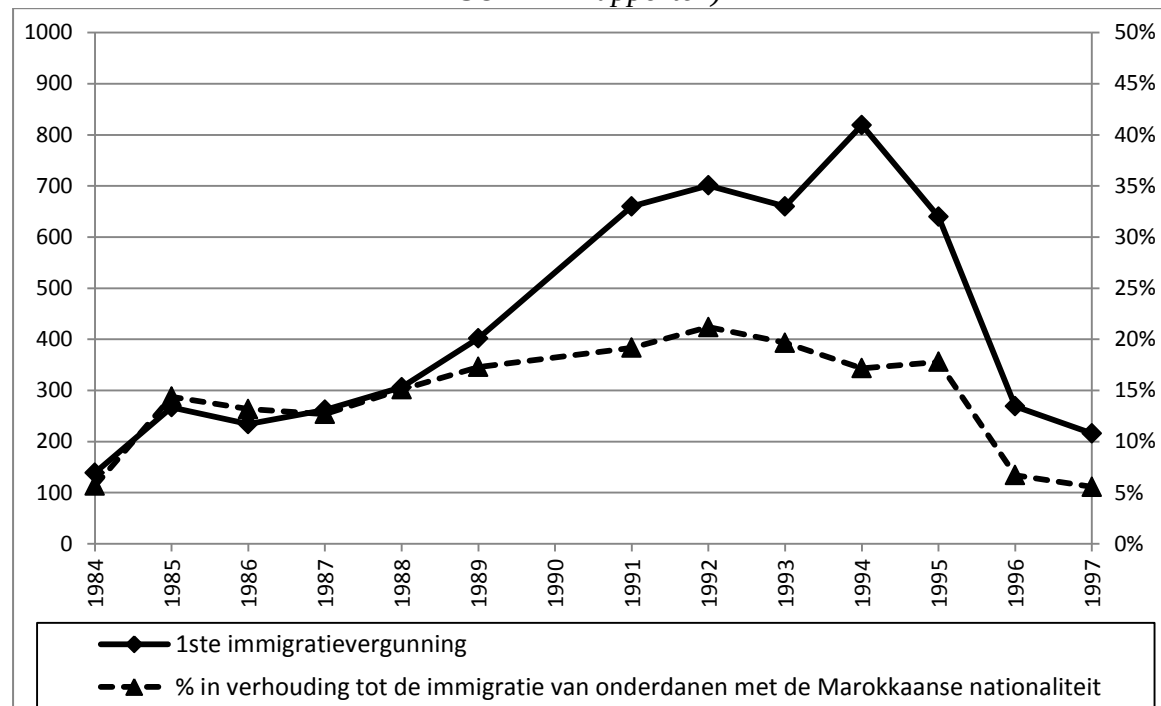
Terwijl de rekrutering van werknemers aan de basis ligt van de geleidelijke groei van de Marokkaanse gemeenschap in België, moeten we vaststellen dat die arbeidsmigratie na 1974 fel is geslonken. Sinds de jaren 2000 maken de statistieken geen onderscheid meer tussen werkvergunningen afgeleverd vanuit het buitenland en de andere. Uit die gegevens over arbeidsvergunningen blijkt dat tussen 1984 en 1994, het aantal aan Marokkanen uitgereikte werkvergunningen afgeleverd vanuit het buitenland⁴⁰ is gestegen van 139 tot 819. Vergeleken met de totale instroom van onderdanen met de Marokkaanse nationaliteit was arbeidsimmigratie in 1984 goed voor 5,7% van de instroom. In 1992 was dat gestegen tot 21%. Dit cijfer is vervolgens gezakt naar 5,6% in 1997. Aangezien er geen gegevens meer zijn over de eerste immigratievergunningen, kan de impact van de arbeidsimmigratie op de totale instroom van onderdanen met Marokkaanse nationaliteit sindsdien niet meer worden gemeten (Figuur 21).

Sinds 2008 kan de impact van de arbeidsmigratie op de instroom van onderdanen met de Marokkaanse nationaliteit opnieuw worden gemeten op basis van nieuwe gegevens over de uitreikingsmotieven van de eerste verblijfstitels (Kader 11). In cijfers betekent dit tussen de 147 en 360 werknemers met de Marokkaanse nationaliteit die België jaarlijks zijn binnengekomen tussen 2008 en 2012. Het percentage verblijfstitels uitgereikt aan Marokkanen om in België te komen werken bedroeg 2,2% in 2010, 4,4% in 2011 en 2,5% in 2012 (Figuur 18). Uit die enkele gegevens blijkt dus dat sinds de sluiting van de Belgisch grenzen voor arbeidsmigratie in 1974, de instroom van Marokkaanse

⁴⁰ De werkvergunning afgeleverd vanuit het buitenland is een aan een vreemdeling uitgereikte machtiging tot verblijf, na het verkrijgen van de arbeidsvergunning door zijn werkgever. De statistieken over de uitreiking van die vergunningen geven dus een beeld van de migratiestromen van werknemers.

arbeidskrachten relatief beperkt blijft, ook al was die begin van de jaren 1990 goed voor zo'n 20%. Deze gegevens wijzen niet enkel op een zekere sluiting van de grenzen voor arbeidsmigratie maar ook op de problemen die bepaalde groepen vreemdelingen zoals de Marokkanen hebben om via het werk te migreren. Dit betekent evenwel niet dat migranten die hier om een andere reden verblijven (huwelijk bijvoorbeeld) zich achteraf niet op de arbeidsmarkt zullen integreren.

Figuur 21. Evolutie van het aantal werkvergunningen afgeleverd vanuit het buitenland uitgereikt aan Marokkaanse onderdanen, 1984-1997 (Bron: FOD Werkgelegenheid – SOPEMI rapporten)

Asielmigratie

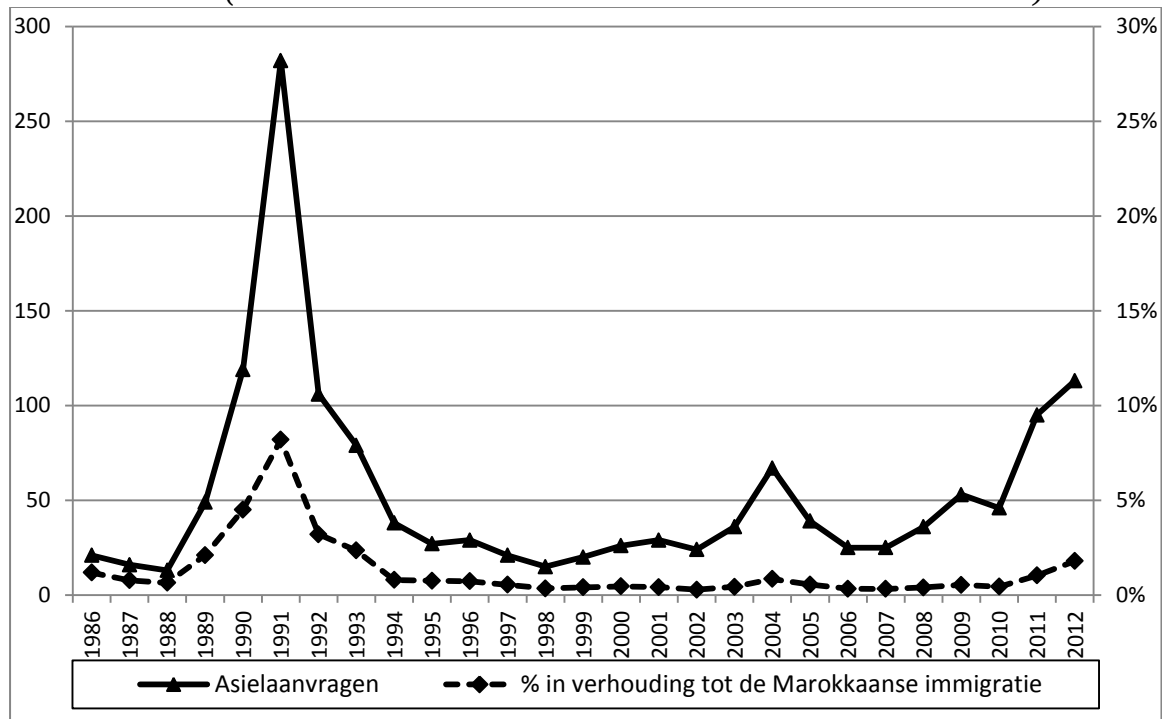
In een eerste fase kan het belang worden gemeten van migratie om humanitaire redenen en met name van asielmigratie, op de totale instroom van Marokkanen. De statistieken van het Commissariaat-generaal voor de Vluchtelingen en de Staatlozen (CGVS) geven informatie over het jaarlijkse aantal door Marokkaanse onderdanen ingediende aanvragen. Die cijfers onderstrepen het marginale karakter van het aantal aanvragen door Marokkanen. Behalve 1990 en 1991 waar meer asielaanvragen worden geregistreerd, is het aantal aanvragen de andere jaren zeer gering (minder dan 50 aanvragen per jaar). Uit deze cijfers over de totale instroom van Marokkanen blijkt dat in 1990 en 1991, respectievelijk 4% en 8% van de instroom van Marokkanen te maken had met een asielaanvraag (Figuur 22). Dit percentage is sterk gedaald tot minder dan 1% van alle emigraties sinds 1994. In 2011 en 2012 doet er zich opnieuw een lichte stijging voor van het aantal asielaanvragen waardoor de asielaanvragen in 2012 1,7% van de totale instroom gaan uitmaken.

Uit de gegevens over de uitreiking van de eerste verblijfstitels (Kader 11) blijkt ook het geringe aantal Marokkanen dat internationale bescherming kreeg toegewezen. Tussen

2009 en 2012 kregen slechts 17 Marokkaanse onderdanen een machtiging tot verblijf na het verkrijgen van een statuut van vluchteling of van subsidiaire bescherming. Deze cijfers zeggen niets over het belang van de asielstromen, ze onderstrepen wel het geringe aantal aanvragen dat leidt tot het verkrijgen van het statuut van vluchteling of de toekenning van een subsidiaire bescherming.

Op basis van deze informatie kunnen we stellen dat asielmigratie niet de reden is voor de toegenomen instroom van Marokkaanse onderdanen sinds halverwege de jaren 1980.

Figuur 22. Evolutie van het aantal door Marokkanen ingediende asielaanvragen, 1988-2012⁴¹ (Bron: UNHCR van 1980 tot 1987 en CGVS van 1988 tot 2012)

Humanitaire regularisatie

Een aantal onderdanen met de Marokkaanse nationaliteit in irregulier verblijf of asielzoekers van wie de procedure loopt met een verblijfstitel van minder dan drie maanden, is door de Dienst Vreemdelingenzaken geregulariseerd.⁴² Deze categorie behelst geen specifieke immigratiereden op zich, maar toont ook een toegang van vreemdelingen (die reeds een bepaalde tijd op het Belgische grondgebied verblijven) aan tot het Belgische wettelijke administratieve systeem. In 2009 waren er zo'n 400 regularisaties van Marokkaanse onderdanen. In 2010, 2011 en 2012, zijn deze machtigingen tot verblijf respectievelijk gestegen tot 1.263, 1.167 en 1.004.

⁴¹ Sinds 1995 worden de stromen van asielaanvragers niet langer opgenomen in de door ADSEI gepubliceerde immigratiestatistieken. Na 1995 wordt het aantal asielaanvragen in de totale instroom berekend op basis van de officiële instroom, waaraan wij de asielaanvragen hebben toegevoegd.

⁴² De wet van 15 december 1980 voorziet in de mogelijkheid om in uitzonderlijke omstandigheden, een verblijfsaanvraag in te dienen vanaf het Belgische grondgebied. Dit zijn machtigingen tot verblijf om humanitaire redenen. Die aanvragen zijn gebaseerd op medische redenen, lange asielprocedures, enz. (CGKR, 2013).

Verhoudingsgewijs waren die regularisaties goed voor 12,5% à 14,3% van de in 2010, 2011 en 2012 toegekende machtigingen tot verblijf. Deze stijging van regularisaties van Marokkaanse onderdanen kan verband houden met de instructie van regularisatie van 19 juli 2009 waarbij een aantal tijdelijke criteria konden worden ingeroepen. Bijgevolg hebben de positieve beslissingen die daar het gevolg van waren, de stocks van vreemdelingen in irregulier verblijf, of van wie de asielprocedure liep, doen dalen.

2.2.4 Leeftijd zoals weerspiegeld bij gezinsmigratie

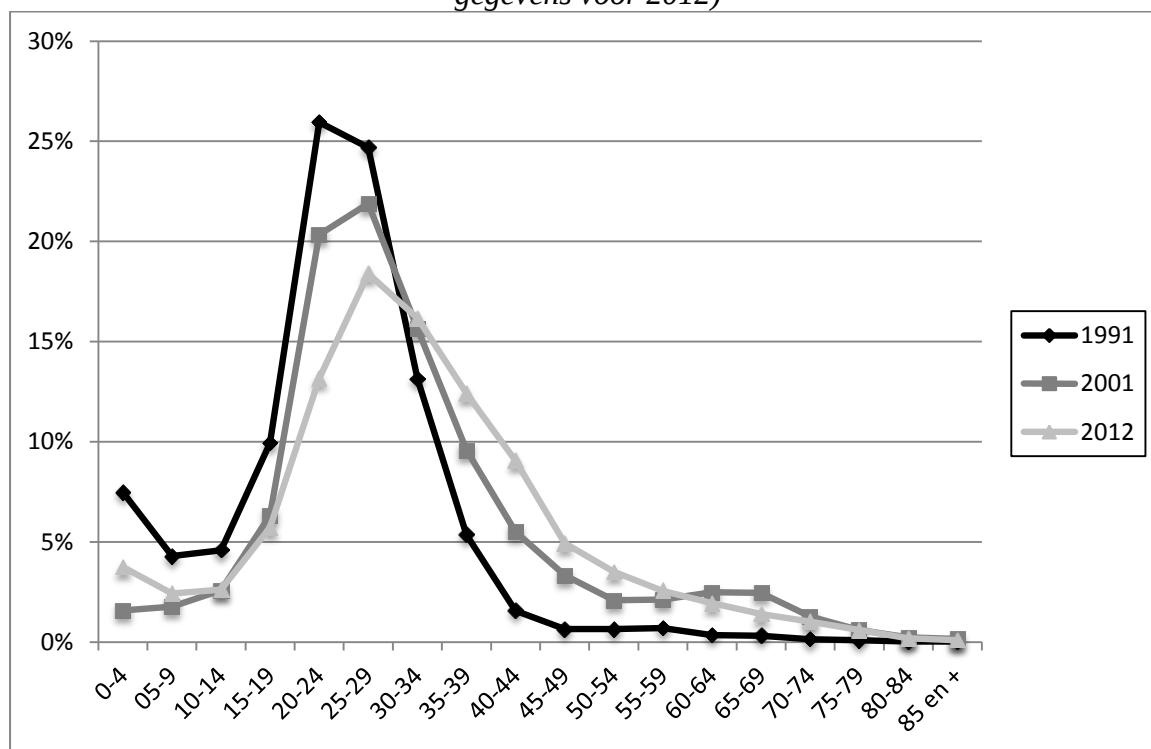
Die verschillende wettelijke manieren om toegang te krijgen tot het Belgische grondgebied en de predominantie van de gezinsmigratie verklaren de onderverdeling in zeer jonge leeftijdsgroepen van immigranten met de Marokkaanse nationaliteit die in België aankomen. Sinds begin van de jaren 1990 kent ook de Marokkaanse migratie een zekere vergrijzing. Om te beginnen omdat de instroom van kinderen van 0 tot 14 jaar is verminderd in vergelijking met de jaren 1990, ook al zit het aantal migrantenkinderen sinds 2011, en dit in vergelijking met 2001, opnieuw in de lift. Het niveau van 1991 werd echter nooit meer gehaald. De vergrijzing van de Marokkaanse immigratie blijkt ook uit het toenemend aantal oudere migranten. Tussen 1991 en 2001 is het aantal Marokkaanse migranten ouder dan 35 verdriedubbeld van 10% naar 30%. Als we 2001 vergelijken met 2012, dan heeft het vergrijzingsproces van de Marokkaanse migratie zich voortgezet met een stijgende instroom van 40- tot 59-jarigen (Figuur 23). De instroom van migranten tussen de 15 en 29 jaar is dan weer sinds 1991 gevoelig gedaald (van 60% in 1991, naar 37% in 2012). Uit de gegevens blijkt ook dat het bij deze migratie van oudere personen vooral om vrouwen gaat. Zo is 11% van de mannelijke migranten ouder dan 50 jaar, bij de vrouwelijke migranten is dat bijna 20%.

In 2012 is de Marokkaanse migratie nog steeds een zaak van jongeren in de actieve leeftijdscategorieën, vooral dan van 25-29-jarigen, gevolgd door de 30-34-jarigen en de 20-24-jarigen (Figuur 21). Uit de gegevens per geslacht blijkt dat vrouwen op een vroegere leeftijd aankomen dan mannen (Figuur 22). Zo zijn bij de vrouwen de meest vertegenwoordigde leeftijdsgroepen de 20-24-jarigen (18% van de instroom) en de 25-29-jarigen (16%). Opvallend is ook dat 6,8% van de migrantes tussen 15 en 19 jaar oud was, tegenover slechts 4,6% bij de mannen. Voor de mannen zijn de twee modale groepen de 25-29-jarigen en de 30-34-jarigen, die elk goed zijn voor zo'n 20% van de mannelijke instroom in 2012 (Figuur 24). Ook in de leeftijdsgroep tussen 35 en 44 jaar zijn er verhoudingsgewijs meer mannen dan vrouwen.

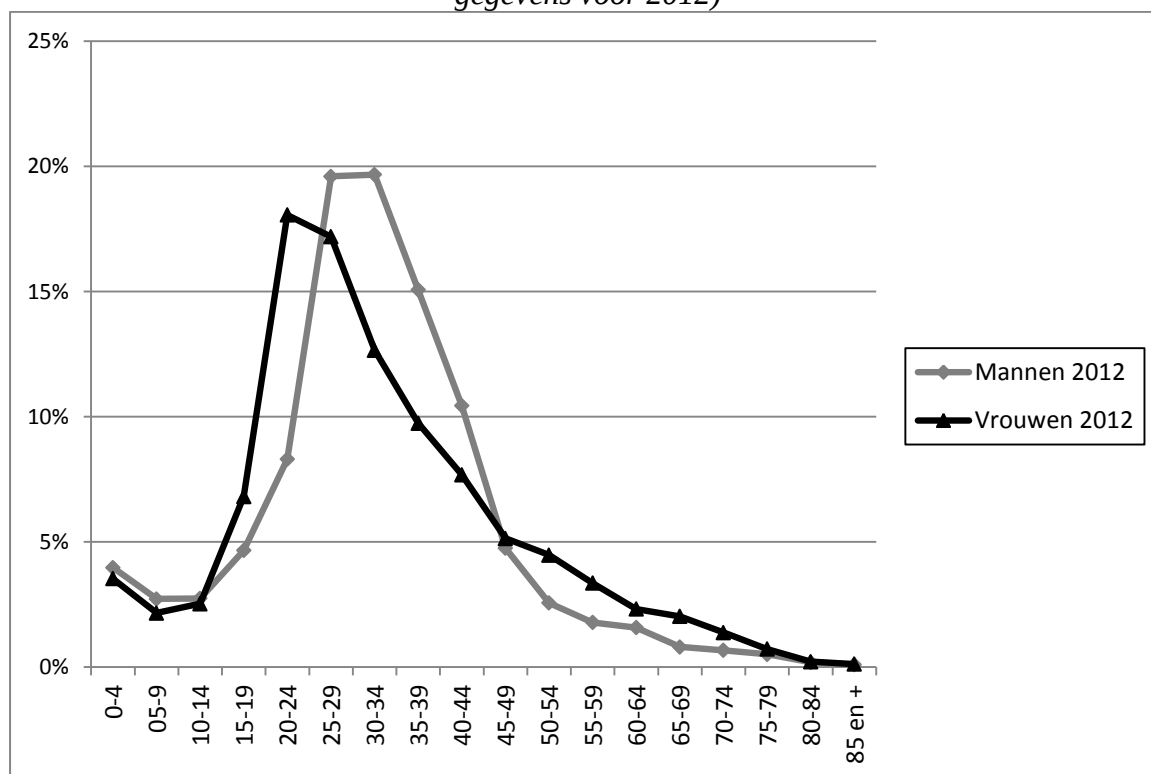
Jonge Marokkaanse vrouwen in de actieve leeftijdscategorieën gaan op jongere leeftijd migreren dan hun mannelijke collega's. Uiteraard zijn er de migraties van studentes en werknemers, toch gaan we ervan uit dat deze verdeling vooral te maken heeft met het belang dat de immigratie van partners blijft hebben. Uit demografische studies blijkt bovendien de jonge huwelijksleeftijd bij vrouwen (Schoenmaeckers and al., 1999; Deboosere, Lesthaeghe and al., 2009, Eggerickx, Wets and al., 2009B).

Dat de populatie van Marokkaanse herkomst in 2009 afwisselend bestond uit leeftijdsgroepen met nu eens een oververtegenwoordiging van vrouwen en dan van mannen (zie 1.5.1) kan het gevolg zijn van dit migratieprofiel per leeftijd dat verschilt al naargelang het geslacht.

Figuur 23. Verdeling van de immigratie van onderdanen met de Marokkaanse nationaliteit per leeftijdsgroepen: 1991, 2001 en 2012 (Bron: RR- ADSEI en Eurostat gegevens voor 2012)

Figuur 24. Verdeling van de immigratie van onderdanen met de Marokkaanse nationaliteit per leeftijdsgroepen en geslacht in 2012 (Bron: RR- ADSEI, Eurostat gegevens voor 2012)

2.3 Beperkte terugkeer van Marokkaanse onderdanen

Kader 13. Meten van emigratiestromen

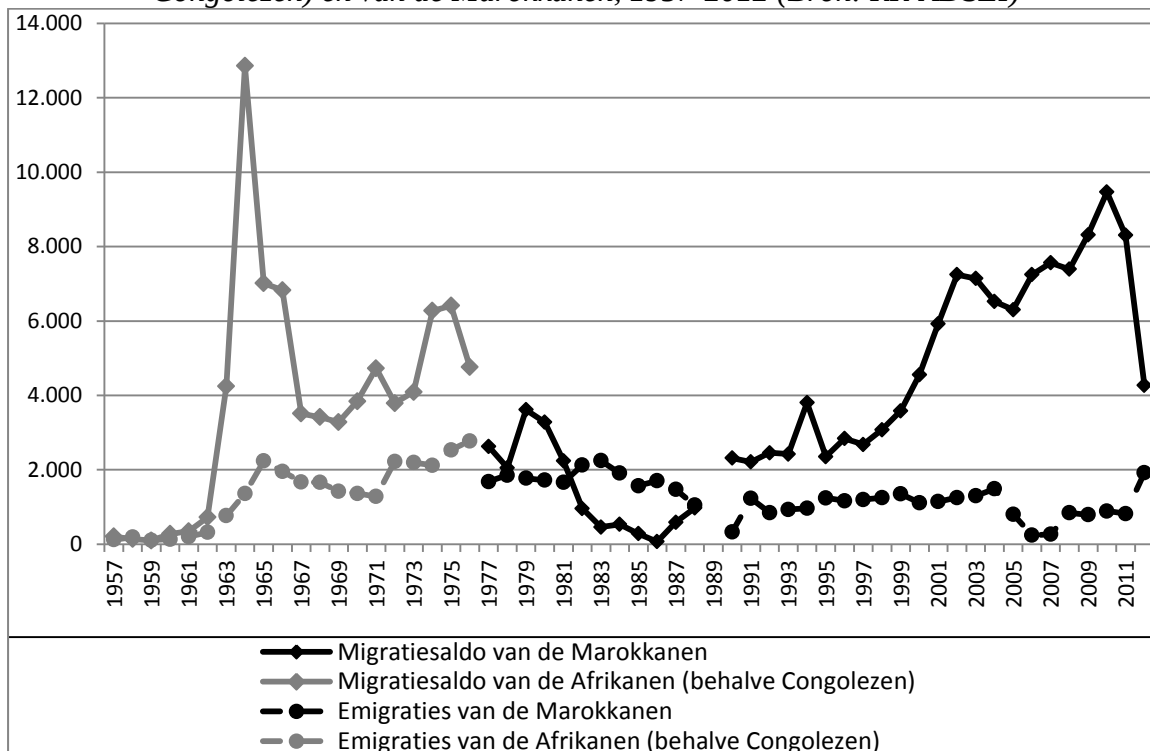
Eenieder die in het land verblijft, moet een afwezigheid van meer dan drie maanden melden. Het Rijksregister bevat informatie over emigraties per nationaliteit en volgens het jaar van vertrek. Emigratiestatistieken meten de vertrekken, aangegeven door de personen maar ook de niet-aangegeven vertrekken wanneer die door de overheden worden vastgesteld (schrappingen uit het Register). Voor de vreemdeling kan die schrapping ook betekenen dat zijn verblijfsvergunning is verstreken. De schrapping betekent dan niet altijd dat de persoon ook effectief is vertrokken, hij kan ook in irregulier verblijf op het Belgische grondgebied verblijven. Het mag dan ook duidelijk zijn dat die emigratiegegevens moeilijk te interpreteren vallen. Enerzijds kunnen personen als emigrant zijn geregistreerd, terwijl ze nog altijd in het land verblijven, anderzijds kunnen personen in het Rijksregister zijn geregistreerd, terwijl ze hun vertrek vergeten te melden en voor meer dan drie maanden in het buitenland verblijven. Aangezien niet alle vertrekken van meer dan drie maanden systematisch bij de gemeente worden gemeld, vooral wanneer er vaak tussen beide landen wordt gereisd, kunnen emigratiestatistieken dit verkeer niet met zekerheid meten.

De gegevens uit figuur 23 verwijzen naar de migratiestromen van Afrikaanse onderdanen (behalve de Congolezen) vóór 1977 en Marokkanen van 1977 tot 2012. Deze figuur geeft ook het migratiesaldo (= immigraties - emigraties) van beide populaties weer. Op basis van een positief migratiesaldo voor de beoordelingsperiode kunnen we stellen dat de jaarlijkse instroom steeds hoger was dan de uitstroom (Figuur 25). De migratiewinsten illustreren de historie van de Marokkaanse migratie die we net hebben beschreven. In een eerste fase hebben de rekrutering van werknemers en de eerste gezinsherenigingen voor een migratiewinst gezorgd tussen 1963 en 1966. De verdere gezinsherenigingen en de komst van nieuwe werknemers doen de migratiewinsten vanaf 1970 opnieuw stijgen, tot aan de piek in 1974-1975.⁴³ Daarna is het migratiesaldo tot het einde van de jaren 1980 opnieuw gaan dalen om vervolgens opnieuw geleidelijk aan te gaan stijgen in de jaren 1990 en 2000. Sinds halverwege de jaren 1980 is het migratiesaldo van de Marokkanen blijven toenemen tot een migratiewinst van 9.467 personen in 2010, terwijl dit er in 1986 nog 71 waren (Figuur 25). In 2011 en 2012 zien we een daling van het migratiesaldo, die te maken heeft met de geringere instroom die in diezelfde jaren wordt vastgesteld (Figuur 16).

Uit de analyse van de gegevens over onderdanen met de Marokkaanse nationaliteit blijkt dat de jaarlijkse terugkeer van Marokkanen van 1977 tot 1987, tussen de 1.450 en 2.250 bedroeg. De daling van de instroom in de eerste helft van de jaren 1980 heeft geleid tot een daling van het migratiesaldo van de Marokkanen, die in 1986 zijn laagste punt heeft bereikt. Tijdens de jaren 1990 en de eerste helft van de jaren 2000, lag de jaarlijkse terugkeer van Marokkanen lager dan tijdens de jaren 1970 en 1980, met schommelingen tussen de 850 en 1.500 emigraties. Het aantal personen dat terugkeert zal nogmaals dalen in 2005 en 2006, om vervolgens opnieuw te stijgen in 2008 en 2012. Over het algemeen heeft de uitstroom van Marokkanen weinig schommelingen gekend, het zijn vooral de evoluties in de instroom die de migratiesaldo's hebben bepaald.

⁴³ Deze piek valt samen met het begin van de periode van sluiting van de grenzen, die heeft geleid tot een regularisatiegolf bij Marokkaanse onderdanen die op het grondgebied verblijven.

Figuur 25. Evolutie van de emigratie en van het migratiesaldo van Afrikanen (behalve Congolezen) en van de Marokkanen, 1957-2012 (Bron: RR-ADSEI)

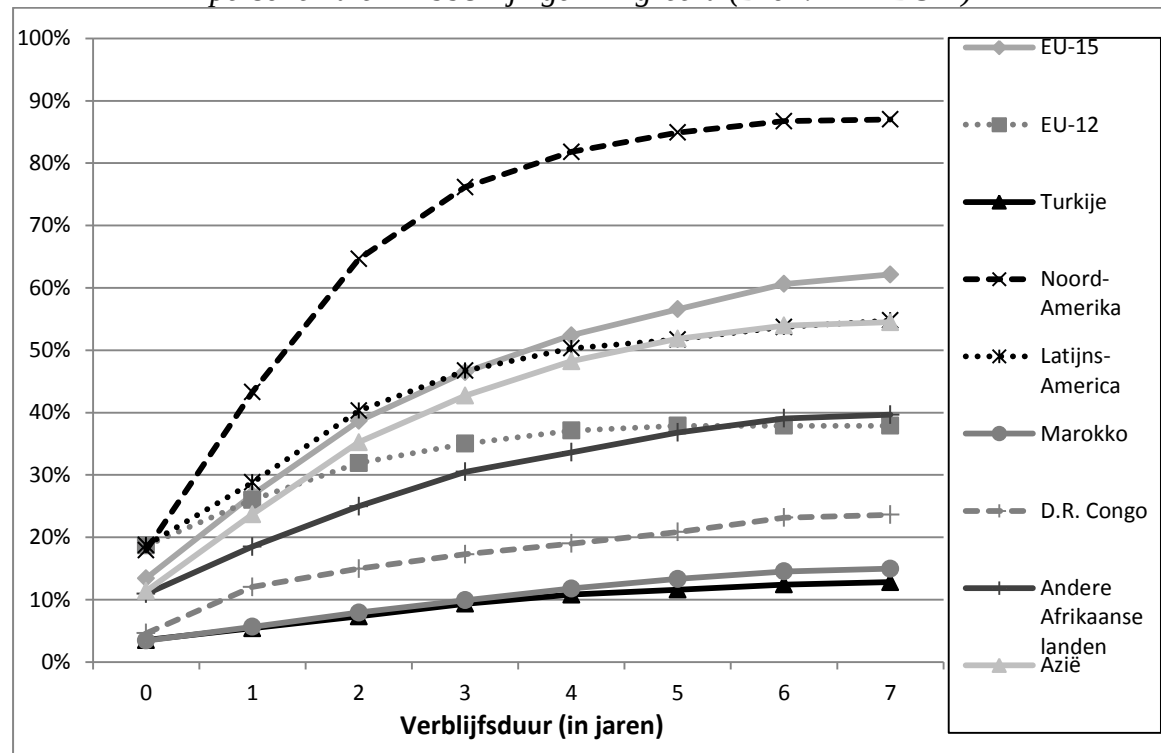

We kunnen vaststellen dat de uitstroom altijd kleiner is geweest dan de instroom, maar op basis van deze statistiek blijft het moeilijk om een overzicht te geven van de probabieliteit dat personen terugkeren al naargelang de verblijfsduur. Onderstaande analyses hebben betrekking op migrantengroepen volgens jaar van aankomst. Op basis van de emigratie-indicator per cohort kan dus het aantal personen dat terugkeert in functie van de verblijfsduur worden ingeschat, waarbij ook rekening wordt gehouden met eventuele verwervingen van de Belgische nationaliteit. Een eerste vaststelling is dat de intensiteit van de uitstroom sterk afhankelijk is van de herkomst van de personen. 87% van de onderdanen uit Noord-Amerika is na zeven jaar verblijf geëmigreerd, voor de onderdanen van de Europese Unie met 15 is dit 62%. Voor Marokkanen en Turken zijn resp. 15% en 13% van de immigranten uit 1998 geëmigreerd na zeven jaar verblijf in België (Figuur 26). De migraties van Marokkanen en Turken moeten dus op een langere termijn worden beschouwd, dan die van andere groepen vreemdelingen.

Zijn er factoren die kunnen verklaren waarom Marokkaanse migranten die hier in de jaren 1990 zijn aangekomen, minder geneigd zijn terug te keren? De verblijfsredenen kan een verklaring bieden waarom een aantal personen terugkeert en andere niet. We kunnen er immers vanuit gaan dat personen die via gezinshereniging zijn gekomen minder vaak terugkeren dan migranten die in België zijn gekomen werken of studeren. En we weten dat het huwelijk geleidelijk aan de belangrijkste migratiereiden is geworden voor onderdanen met de Marokkaanse nationaliteit. Daarbij komt nog dat de voorwaarden om Europa binnen te komen steeds strenger zijn, wat ook een verklaring kan zijn voor het geringe aantal personen dat terugkeert. Aangezien de toegang tot het grondgebied moeilijker is geworden, verkiezen migranten hier te blijven om niet het risico te lopen te vertrekken en niet meer terug te kunnen komen (Flahaux, Beauchemin en Schoumaker, 2010). Door het vrij verkeer voor EU-onderdanen kunnen die makkelijker het land verlaten dan

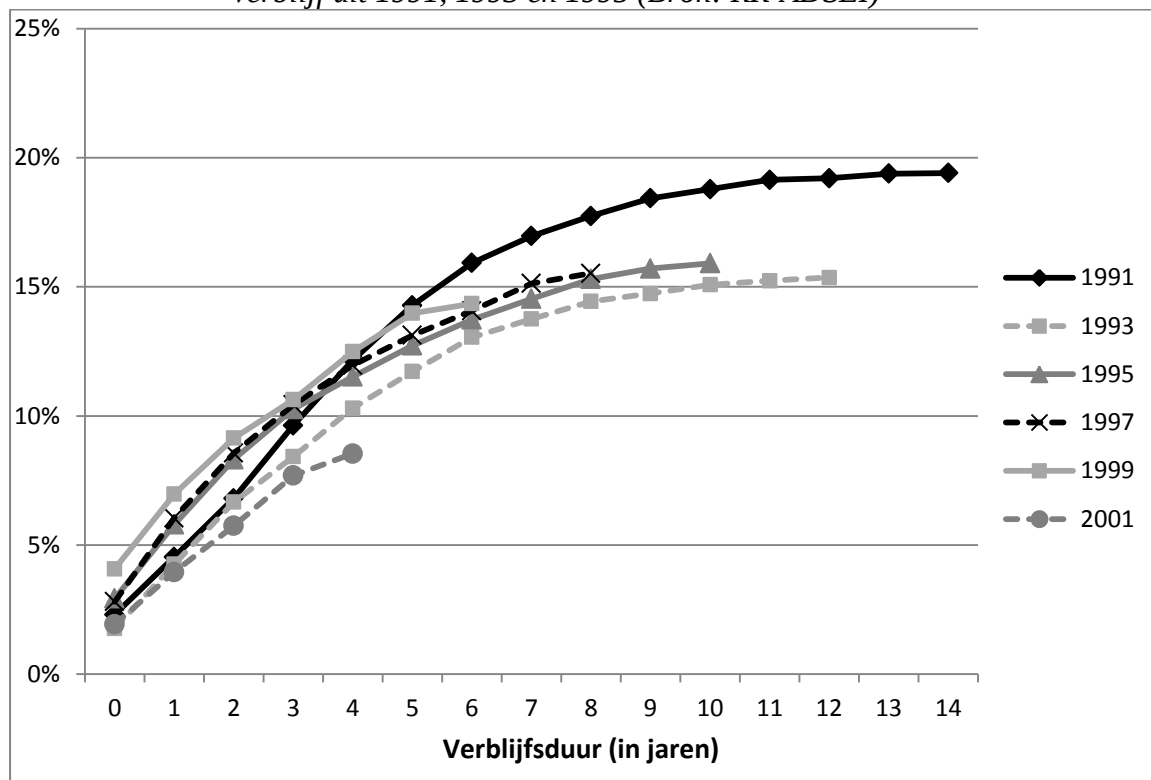
onderdanen van derde landen voor wie het veel moeilijker is om eventueel terug te keren. Terwijl iets meer dan 60% van de EU-15 onderdanen die in 2008 zijn aangekomen, na 7 jaar verblijf zijn teruggekeerd, is dit voor de Congolezen zo'n 23%, voor de Marokkanen 15% en voor alle andere Afrikanen 30% (Figuur 26).

Figuur 26. Gecumuleerd percentage emigraties per nationaliteit en verblijfsduur voor personen die in 1998 zijn geïmmigreerd (Bron: RR-ADSEI)

Een tweede vaststelling is dat de intensiteit van de emigratie afneemt met de verblijfsduur. Dit blijkt uit een daling van de curves na een bepaald aantal jaren verblijf (Figuur 27). Voor de cohorte van 1991 bijvoorbeeld, heeft 23% van de emigranten het land binnen het jaar na hun aankomst verlaten, 50% na 3 jaar verblijf en 74% na 5 jaar verblijf. Voor de cohorte van 1993, heeft 28% van de emigranten het land binnen het jaar na hun aankomst verlaten, 55% na 3 jaar verblijf en 76% na 5 jaar verblijf (Figuur 27). Of anders gezegd, bij zij die niet binnen de eerste jaren na hun aankomst opnieuw zijn vertrokken, is de kans kleiner dat ze dat de daaropvolgende jaren doen.

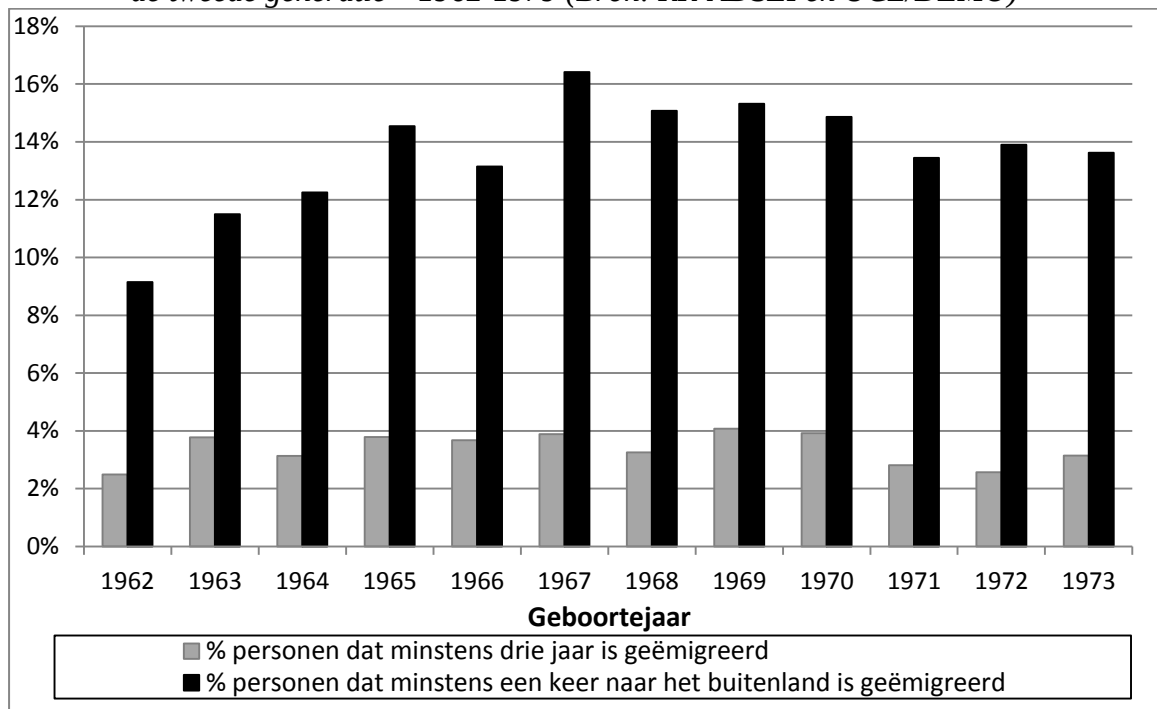
Figuur 27. Gecumuleerd percentage emigraties van Marokkaanse onderdanen na 10 jaar verblijf voor de immigratiecohorten jaar verblijf uit 1991, 1993 en 1995 (Bron: RR-ADSEI)

Behalve deze analyse van het aantal personen dat terugkeert per cohort in de jaren 1990 aangekomen migranten, willen we ook ingaan op de mobiliteit van personen van de tweede immigratiegeneratie. Daarom hebben we twee indicatoren per geboortjaar berekend (1962–1973). (1) Het percentage personen van de tweede generatie dat langdurig is geëmigreerd, of m.a.w. het percentage personen dat het land gedurende minstens drie jaar heeft verlaten. (2) De tweede indicator meet het percentage personen van de tweede generatie dat minstens een internationale migratie achter de rug heeft. Het gaat hier om personen die vanuit België naar het buitenland zijn getrokken maar die zich opnieuw in België hebben gevestigd, of die België hebben verlaten voor een periode van minder dan 3 jaar (Figuur 28). Deze internationale mobiliteit werd gedurende 18 jaar vastgesteld (tussen 1 januari 1991 en 1 januari 2009). Dit betekent dat de terugkeer van de in 1962 geboren personen is vastgesteld tussen 29 en 47 jaar, terwijl dat voor zij die in 1973 zijn geboren, is gebeurd tussen 18 en 36 jaar.

Het emigratiecijfer voor de personen van de tweede generatie blijft zeer gering en dit, ongeacht hun geboortjaar. Voor de in 1962 en 1973 geboren personen schommelt deze emigratie-indicator van meer dan drie jaar tussen de 2% en 4%, afhankelijk van het geboortecohort dat in aanmerking wordt genomen. Uit figuur 26 blijkt tevens dat voor elk geboortecohort, de internationale mobiliteit van korte duur veel sterker is dan het aantal personen dat voor meer dan drie jaar vertrekt. Deze intensere mobiliteit van korte duur kan erop wijzen dat bepaalde personen contacten onderhouden met hun herkomstland, wat dat soort mobiliteit in de hand werkt. Om die stelling te toetsen, zou het interessant zijn deze internationale mobiliteit van korte duur te vergelijken met die van de Belgen, of de Turken voor wie de banden met hun herkomstland sterker zijn gebleven.

Figuur 28. Emigratie- en internationale mobiliteitspercentage voor personen van de tweede generatie – 1962-1979 (Bron: RR-ADSEI en UCL/DEMO)

De geleidelijke verankering van de personen van de tweede immigratiegeneratie zal hun internationale mobiliteit ongetwijfeld verminderen. Als we ervan uitgaan dat iemand die Belg wordt, daarmee aangeeft zich hier duurzaam te willen vestigen, dan zullen die nieuwe Belgen vermoedelijk minder snel emigreren dan zij die vreemdeling zijn gebleven en hetzelfde jaar zijn toegekomen. In een studie is Nicolas Perrin (2005, p.305) tot dezelfde conclusie gekomen: “na 10 jaar, is slechts 5% van de genaturaliseerden vertrokken, tegenover 55% van de niet-genaturaliseerden”. De nieuwe Belgen zijn dus wel degelijk minder geneigd om te vertrekken, dan personen die vreemdeling zijn gebleven en evenveel jaar in België hebben verbleven. Volgens schattingen bedraagt het aantal Belgische onderdanen onder de populatie van Marokkaanse herkomst in 2012 evenwel zo’n 80% (zie 1.2). Samengevat kunnen we stellen dat het verwerven van de Belgische nationaliteit kan worden gezien als een strategie op korte termijn om de administratieve procedures die met het verblijf te maken hebben te vereenvoudigen, toch lijkt dit zich te vertalen in een duurzame verankering (Perrin, 2005), die wordt bevestigd door het geringe aantal personen van de tweede generatie dat terugkeert.

3. Vruchtbaarheid en mortaliteit bij de populatie van Marokkaanse herkomst

3.1 Analyse van de vruchtbaarheid van de vrouwen van Marokkaanse herkomst

De demografische dynamiek van de Marokkaanse migrantenpopulatie beperkt zich niet enkel tot de instroom van onderdanen met de Marokkaanse nationaliteit. In 1971 schatte de volkstelling dat 19,5% van de populatie met de Marokkaanse nationaliteit in België was geboren. In 1991 bedroeg dit cijfer 50%, of 80.570 nakomelingen van Marokkaanse migranten die op Belgisch grondgebied zijn geboren. De meest recente en gedetailleerde gegevens (1 januari 2009) maken gewag van 204.636 personen van Marokkaanse herkomst die op Belgisch grondgebied zijn geboren (zie 1.3). Die enkele cijfers bewijzen de inbreng van de geboortes van de Marokkaanse migrantenpopulatie in de demografische dynamiek in België. Vruchtbaarheidsgedragingen variëren volgens de herkomst van personen (Eggerickx en Perrin, 2004), daarom moeten deze die eigen zijn aan de populatie van Marokkaanse herkomst meer in detail worden geanalyseerd. Waar verschillen die van de populaties die in België verblijven? Hoe zijn ze met de jaren geëvolueerd, volgens de geboortegeneratie of de immigratiegeneratie? Die vragen worden beantwoord aan de hand van longitudinale gegevens, rekening houdend met het geboortjaar van de personen en de transversale gegevens die de vruchtbaarheid in een bepaalde periode waarnemen.

Zoals we er reeds op wezen (zie 1.2), heeft de geleidelijke verwerving van de Belgische nationaliteit door de populatie van Marokkaanse herkomst geleid tot een daling van het aantal geboortes van kinderen met de Marokkaanse nationaliteit. Uit de gegevens van het Rijksregister blijkt dat het bij zo'n 3,4% van de in België geregistreerde geboortes ging om vrouwen van Marokkaanse herkomst (of 4.137 geboortes). In 2005 is dat aantal meer dan verdubbeld tot 7,4% (of 8.349 geboortes). Terwijl het aantal geboortes van kinderen met de Marokkaanse nationaliteit lijkt af te nemen, zitten de geboortes van kinderen van wie de moeder van Marokkaanse herkomst is, in de lift. Bij de analyse van de vruchtbaarheid moeten we ons dus concentreren op de afkomst van de ouders.

Om te beginnen willen we wijzen op de eigenheden en de methodologische beperkingen van vruchtbaarheidsanalyse van de Marokkaanse migrantenpopulatie. In deze studie worden geboortes gekoppeld aan de moeder en aan haar herkomst. De resultaten die we gaan toelichten hebben betrekking op de vruchtbaarheid van Marokkaanse migrantenvrouwen, ongeacht de nationaliteit van de vader.⁴⁴ Dit brengt ons tot de problematiek van de gemengde huwelijken en de evolutie van de vruchtbaarheidsgedragingen van die huwelijken. Opvallend is dat in vergelijking met de eerste generatie migranten en met de tussengeneratie (zie Kader 5), personen uit de tweede generatie vaker huwen met een partner van een andere afkomst. Dit geldt trouwens meer voor mannen dan voor vrouwen. Volgens de gegevens van het Rijksregister vormt gemiddeld 15% van de Marokkaanse mannen van de tweede generatie die tussen 1966 en 1974 zijn geboren, op de leeftijd van 30 jaar een koppel met een partner van West-Europese afkomst. Het belang van deze gemengde huwelijken neemt overigens steeds toe bij de tweede generaties Marokkaanse mannen. De geboortes die het gevolg zijn van deze huwelijken komen in volgende analyses niet aan bod.

⁴⁴ Kinderen met een vader van Marokkaanse afkomst en een moeder van een andere afkomst zijn opgenomen in de vruchtbaarheid van de herkomstgroep van de moeder.

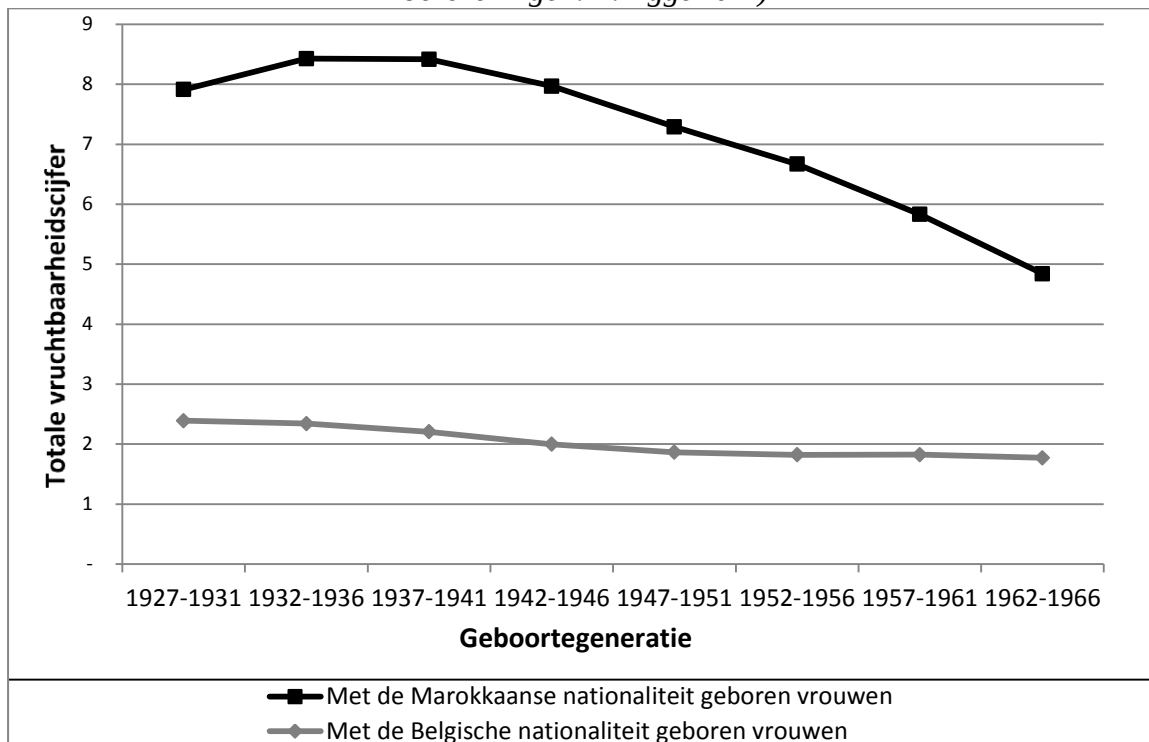
3.1.1. Longitudinale benadering die rekening houdt met de generaties

Een longitudinale analyse volgt het reproductieve parcours van verschillende generaties vrouwen. Die analyses zijn gebaseerd op een socio-economische onderzoek uit 2001, waarin de vrouwen werd gevraagd het totale aantal levende kinderen op te geven die ze hadden gehad, met vermelding van hun geboortedata. Bij de verklaring van die retrospectieve informatie kunnen er zich echter fouten voordoen, omdat beroep wordt gedaan op het geheugen van de declaranten. Daarbij komt nog dat er een selectie is gebeurd waardoor bepaalde vrouwen van eenzelfde generatie niet allemaal aanwezig waren op de datum van de volkstelling. De volgende analyses gaan dus uit van de hypothese dat de vruchtbaarheidsgedragingen van overleden of geëmigreerde vrouwen identiek zijn aan die van de personen die aanwezig waren op het ogenblik van de volkstelling. Ter vervollediging van deze kritische kijk op de gegevensbron, moet ook het “non-respons” cijfer op vragen over de vruchtbaarheid worden vermeld. Over het algemeen heeft 7% van de Belgische populatie niet op die vragen geantwoord, voor de populatie van Marokkaanse herkomst kan dit cijfer 23% bedragen. Met deze beperking, die de kwaliteit van de resultaten beïnvloedt, moet zeker rekening worden gehouden.

Figuur 29 geeft het totale vruchtbaarheidscijfer volgens de nationaliteit bij de geboorte weer en de geboortegeneratie van vrouwen in 2001. Deze indicator meet het gemiddeld aantal kinderen voor vrouwen aan het einde van hun vruchtbaarheid of die bijna geen kinderen meer zouden hebben na 2001. Deze analyses volgens de geboortegeneraties hebben vooral betrekking op vrouwen van de eerste immigratiegeneratie en van de tussengeneratie (zie Kader 5). De tweede generatie Marokkaanse immigranten stamt immers uit de generaties vrouwen die begin jaren 1960 zijn geboren.

Als we de situatie van met de Belgische nationaliteit geboren moeders als uitgangspunt nemen, stellen we vast dat het totale vruchtbaarheidscijfer hoger is voor elke generatie van vrouwen die met de Marokkaanse nationaliteit zijn geboren. Zo ligt het totale vruchtbaarheidscijfer van de tussen 1927 en 1941 geboren vrouwen van Marokkaanse herkomst rond de 5,5 kinderen per vrouw, terwijl dat bij de Belgen 2,4 kinderen per vrouw was. Deze indicator is vervolgens opnieuw gestegen voor vrouwen die tussen 1932 en 1941 met de Marokkaanse nationaliteit zijn geboren. Die laatsten hadden gemiddeld meer dan 6 kinderen per vrouw, terwijl het totale vruchtbaarheidscijfer bij Belgische vrouwen is gedaald tot 2,2 kinderen per vrouw. De dalende vruchtbaarheid heeft zich later ook bij vrouwen van Marokkaanse herkomst ingezet, met name bij de generaties geboren tussen 1942 en 1946. Van meet af aan was die daling wel scherp. Tussen de generaties 1942-1946 en 1962-1966 is het vruchtbaarheidscijfer immers met de helft gedaald, tegenover slechts 20% voor de vrouwen geboren met de Belgische nationaliteit. De vruchtbaarheid van de met de Marokkaanse nationaliteit geboren vrouwen blijft weliswaar hoger, toch is de kloof met die van de met de Belgische nationaliteit geboren vrouwen een stuk kleiner geworden.

Figuur 29. Totale vruchtbaarheidscijfers per generatie van de vrouw volgens de nationaliteit bij de geboorte - generaties geboren tussen 1927 en 1966 Totale vruchtbaarheidscijfer (Bron: ADSEI algemene socio-economische enquête 2001, berekeningen: T. Eggerickx)

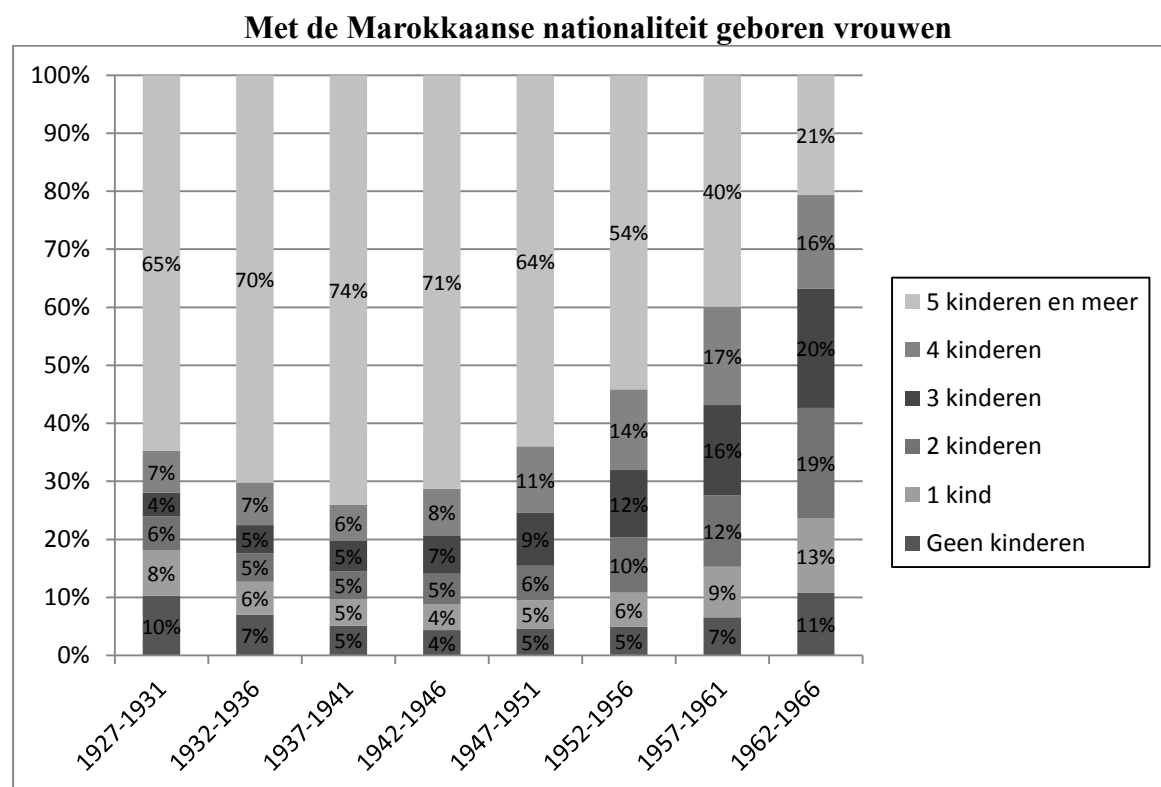
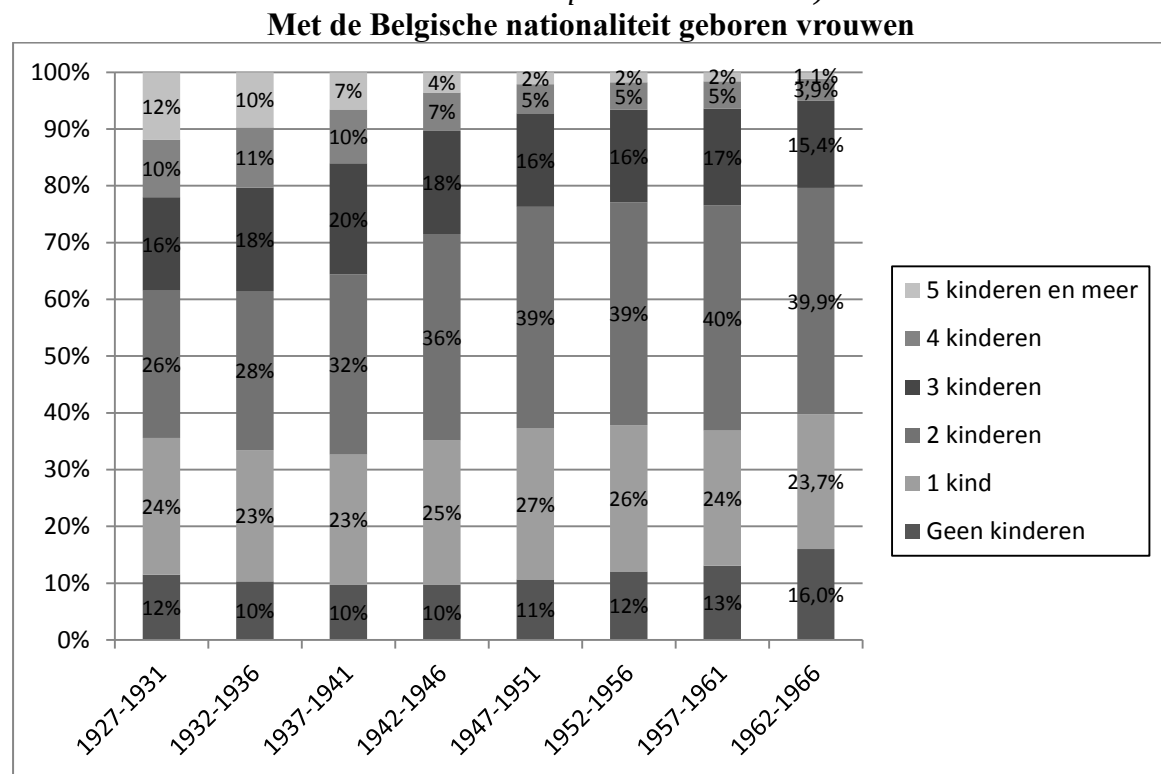
Zo'n 75% van de tussen 1937 en 1941 met de Marokkaanse nationaliteit geboren vrouwen had minstens 5 kinderen. De gezinnen van de na 1941 geboren generaties vrouwen gaan geleidelijk aan minder groot worden, met een proportionele daling van de gezinnen met minstens 5 kinderen. Die komen nog voor bij slechts 21% van de tussen 1962 en 1966 geboren vrouwen. Deze daling gaat gepaard met een stijging van het aantal gezinnen van 2 à 4 kinderen. Van de onmiddellijk na 1941 geboren vrouwen met de Marokkaanse nationaliteit, heeft 15% nog 3 en 4 kinderen. Dit percentage stijgt naar 36% voor de jongere, tussen 1962 en 1966 geboren vrouwen. 9% van de onmiddellijk na 1941 geboren vrouwen heeft een gezin van 1 of 2 kind(eren), tegenover 32% voor de tussen 1962 en 1966 geboren jongere vrouwen. In de loop der jaren zijn de gezinnen van de met de Marokkaanse nationaliteit geboren vrouwen er dus aanzienlijk kleiner op geworden (Figuur 31).

Toch hebben de Marokkaanse migrantenvrouwen nog altijd grotere gezinnen dan vrouwen die met de Belgische nationaliteit zijn geboren. Zo ligt het aantal Belgische vrouwen die geen kinderen of slechts een kind heeft gehad, volgens het geboortjaar, 2 à 4 keer hoger dan bij de Marokkaanse vrouwen (Figuren 30 en 31). Ongeacht de geboortegeneratie valt ook op dat het aantal vrouwen met 4 of meer kinderen, veel hoger ligt bij vrouwen die met de Marokkaanse nationaliteit zijn geboren dan bij Belgische vrouwen. Afhankelijk van de geboortegeneratie is dit aantal 3 à 10 keer hoger voor de Marokkaanse vrouwen.

Uit deze analyses blijkt dat de jongere vrouwen van Marokkaanse herkomst minder kinderen krijgen en dat het aantal kinderen dat ze krijgen, het vruchtbaarheidsniveau van

vrouwen van Belgische afkomst meer benadert. Op basis van deze gegevens kunnen we evenwel niet opmaken of deze tendens ook opgaat voor vrouwen van de tweede immigratiegeneratie. Voor een analyse van de vruchtbaarheid van die laatsten, zijn transversale analyses nodig waarbinnen de geboortegeneratie niet langer wordt gebruikt.

Figuren 30 en 31. Evolutie van het aantal vrouwen met exact n kind(eren) (Bron: Socio-economische enquête 2001 –ADSEI)

3.1.2 Transversale analyse van de vruchtbaarheidsgegevens

Kader 14. Het totale vruchtbaarheidscijfer (TVC)

Het totale vruchtbaarheidscijfer (hierna TVC) is het gemiddelde aantal kinderen dat een vrouw zou baren indien ze tijdens haar hele vruchtbare leven, de vruchtbaarheidsvoorwaarden van het waargenomen jaar kent. Met andere woorden, het betreft de som van de vruchtbaarheidscijfers per leeftijd over een bepaalde periode. Op basis van deze indicator is een vergelijking mogelijk van de vruchtbaarheid van verschillende populaties maar ook van de evolutie ervan in de tijd. Het totale vruchtbaarheidscijfer berekent het gemiddeld aantal kinderen die de in hetzelfde jaar geboren vrouwen hebben, het TVC berekent de vruchtbaarheid van verschillende generaties vrouwen in een bepaald jaar.

$$\text{TVC} = \text{sommen van de vruchtbaarheidscijfers per leeftijd}$$

$$\text{Vruchtbaarheidscijfer per leeftijd} = \frac{\text{geboortes van vrouwen op leeftijd } x \text{ in de loop van een jaar}}{\text{populatie van vrouwen op leeftijd } x \text{ halverwege het jaar}}$$

In België is het TVC een indicator die wordt berekend op basis van de geboortes die zijn geregistreerd in de geboorteformulieren van de Burgerlijk Stand (teller) en van de in het Rijksregister geregistreerde populatie (noemer). Een van de beperkingen van de Burgerlijke Stand is de onduidelijke definitie van het concept “oorspronkelijke nationaliteit”. Op basis van het Rijksregister hebben we daarom een methode ontwikkeld voor de identificatie van de geboortes van vrouwen tussen 15 en 49 jaar. Zo kunnen we een onderscheid maken tussen de geboortes naargelang van de origine van de moeders op basis van duidelijk gedefinieerde criteria. In volgende analyses maken we een onderscheid tussen twee categorieën vrouwen: (1) vrouwen van de eerste immigratiegeneratie en van de tussengeneratie (2) vrouwen van de tweede immigratiegeneratie (zie Kader 5).

Hoe valt de evolutie van de vruchtbaarheidsintensiteit te verklaren? De literatuur schuift vier hypotheses naar voren, die de vruchtbaarheidsgedragingen van migranten (Kulu H. 2005) kunnen verklaren, maar mekaar soms tegenspreken. De *socialiseringshypothese* verdedigt het idee dat de vruchtbaarheidsgedragingen nauw aansluiten bij die in de maatschappij waarin het individu is gesocialiseerd. Marokkaanse migranten van de eerste immigratiegeneratie nemen dus gedragingen over die sterk lijken op die die in hun herkomstregio dominant aanwezig zijn. De vruchtbaarheidsgedragingen van de tweede generatie gaan daarentegen steeds meer kenmerken overnemen van die van het gastland. De *aanpassingshypothese* gaat ervan uit dat de gedragingen van de migranten de vruchtbaarheidsgedragingen gaan overnemen die in de gastmaatschappij dominant aanwezig zijn. De *selectiehypothese* stelt dat migranten specifieke socio-demografische kenmerken vertonen die hun vruchtbaarheid beïnvloeden. In vergelijking met de personen die in het herkomstland zijn gebleven, kunnen migranten soms over andere socio-economische middelen beschikken, of afkomstig zijn uit meer landelijke, dan wel stedelijke gebieden. Volgens de *verstoringshypothese* tenslotte doet het migratieproces de vruchtbaarheidsgedragingen variëren. Zo kan aanpassing aan de gastmaatschappij ervoor zorgen dat geboortes worden uitgesteld. De kans dat men een kind krijgt, verhoogt daarentegen onmiddellijk na de migratie, wanneer migraties bijvoorbeeld leiden tot gezinsvorming. Aanhanger van deze hypothese is Laurent

Toulemon (2004) die heeft aangetoond dat de vruchtbaarheid bij populaties die migreren met de bedoeling te huwen, sterker zal zijn bij hun aankomst in het gastland, terwijl die zeer laag was vóór hun vertrek.

Begin de jaren 1980 bedroeg het totale vruchtbaarheidscijfer van de in België verblijvende populatie, 1,7 kinderen per vrouw. Daarmee zat het onder de vervangingsdrempel van de generaties⁴⁵ van 2,1 kinderen per vrouw. In diezelfde periode daarentegen, bedroeg het TVC van de populatie van Marokkaanse herkomst, 5,7 kinderen per vrouw. Het vruchtbaarheidsniveau van in Marokko verblijvende vrouwen was gelijkaardig (Figuur 32). In de jaren 1980 is de vruchtbaarheidsintensiteit van alle in België verblijvende vrouwen stabiel gebleven. Tijdens ditzelfde decennium is de vruchtbaarheid van vrouwen van Marokkaanse herkomst daarentegen fel gedaald. Voor die migrantenvrouwen en ook voor de in Marokko verblijvende vrouwen, is die met 2,1 gedaald (Figuur 32). Door die gelijkaardige daling van de vruchtbaarheidsniveaus bij zowel migranten- als niet migrantenvrouwen, lijkt de hypothese van de socialisering te worden bevestigd. De vruchtbaarheid van vrouwen van Marokkaanse herkomst bestaat evenwel uit migrantenvrouwen en uit in België geboren vrouwen. We zullen dan ook zien dat het vruchtbaarheidsniveau van vrouwen van Marokkaanse herkomst en van in Marokko verblijvende vrouwen, in de jaren 1990 en 2000 verder uit elkaar gaan lopen. Volgens de socialiseringshypothese zouden de vruchtbaarheidsniveaus van vrouwen die na de leeftijd van 6 jaar zijn geïmmigreerd aansluiten bij die van de vrouwen in Marokko, terwijl die niveaus voor de in België geboren vrouwen, eerder zouden moeten aansluiten bij die die in België worden vastgesteld. In de volgende analyses hebben we dus een onderscheid gemaakt tussen beide groepen vrouwen.

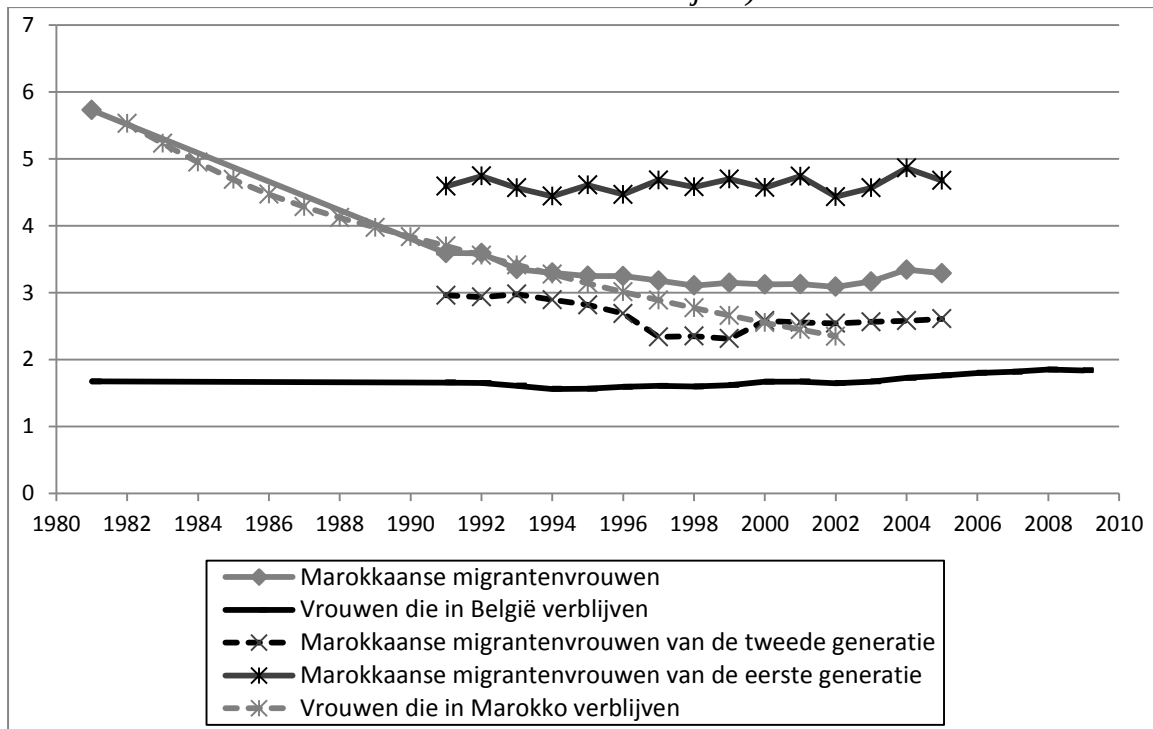
De vruchtbaarheidsintensiteit van vrouwen van de tweede generatie (dus geboren in België) ligt een stuk lager dan die van de eerste generatie (geïmmigreerde vrouwen). In de jaren 1990 is die gedaald tot 2,3 kinderen per vrouw aan het einde van het decennium. De vruchtbaarheid van die vrouwen van de tweede generatie is vervolgens weer gestegen naar 2,6 kinderen per vrouw in 2005 (Figuur 32). Sinds de jaren 2000 is de vruchtbaarheidsintensiteit van de tweede generatie gemiddeld 1,5 keer hoger dan die van alle in België verblijvende vrouwen. Opvallend is dat de vruchtbaarheidsniveaus van de tweede generatie begin de jaren 2000 hoger was dan het vruchtbaarheidsniveau van vrouwen die in Marokko woonden.⁴⁶ De *selectiehypothese* lijkt dan ook de beste verklaring voor de vruchtbaarheid van de vrouwen van de tweede generatie. Het feit dat Marokkaanse migranten en hun nakomelingen deel uitmaken van de meest kansarme sociale groepen (Eggerickx et al., 2009) kan specifieke vruchtbaarheidsgedragingen in de hand werken. Om deze hypothese te toetsen, zou de vruchtbaarheid van de vrouwen van de tweede generatie moeten worden vergeleken met die van de populatie in het land met gelijkaardige socio-economische kenmerken.

In de jaren 1990 en 2000 bedroeg de vruchtbaarheid van vrouwen van Marokkaanse herkomst die na de leeftijd van 6 jaar waren geïmmigreerd, tussen de 4,4 en 4,9 kinderen per vrouw. Die vrouwen zijn heel vaak om huwelijksredenen naar België gekomen. Een verklaring voor die hoge vruchtbaarheid is ongetwijfeld de *verstoringshypothese*. Huwelijksmigratie verhoogt immers de kans om zeer snel na de aankomst in België een kind te krijgen, terwijl de vruchtbaarheid vóór de immigratie zeer laag was.

⁴⁵ Een land dat zich afsluit voor migratie met een TVC lager dan 2,1 zal zijn populatie zien dalen.

⁴⁶ De gegevens over de vruchtbaarheid bij vrouwen die in Marokko wonen zijn enkel tot 2002 beschikbaar maar op basis van de evoluties van de afgelopen jaren, is die tendens dalend.

Figuur 32. Evolutie van het TVC van vrouwen van Marokkaanse herkomst in België en van vrouwen die in Marokko verblijven (Bronnen: RR en statistieken van de Burgerlijke Stand– ADSEI, Damas and al. (1987) voor het TVC van de populatie met de Marokkaanse nationaliteit in 1981 en Schoumaker B. (2013) voor het TVC van vrouwen die in Marokko verblijven)

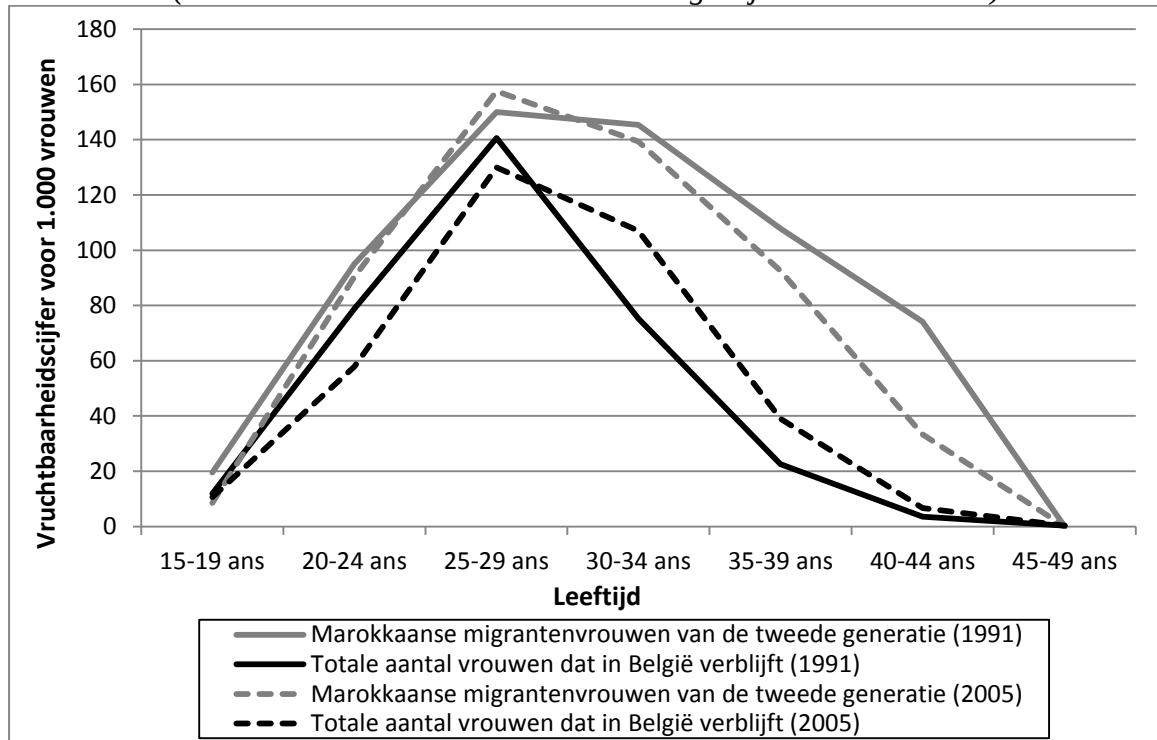

Behalve een analyse van de vruchtbaarheidsintensiteit, zeggen de transversale gegevens ook iets over de kalender van de vruchtbaarheid per leeftijd van vrouwen van Marokkaanse herkomst. De kalender van de geboortes van de populatie van het land is er over het algemeen op verouderd tussen begin jaren 1980 en 1990. Dit is te wijten aan het feit dat personen in België pas op latere leeftijd met iemand een koppel gaan vormen (Raad van Europa 2004). Uit onze resultaten blijkt hetzelfde, met een gemiddelde moederschapsleeftijd voor alle in België verblijvende vrouwen die tussen 1991 en 2005 is gestegen van 27,9 naar 29,3 jaar. Figuur 31 illustreert die verschuiving van de geboortekalender tussen beide data, met de curve van de vruchtbaarheidscijfers per leeftijd die naar rechts opschuift (Kader 14). Voor de vrouwen van de tweede generatie is de gemiddelde moederschapsleeftijd met ongeveer een jaar gedaald van 31,2 jaar in 1991 naar 30,3 in 2005. Deze daling doet zich vooral voor bij vrouwen boven de 30 voor, en in mindere mate bij die onder de 24 (Figuur 33). In 2005 zien we dat de vruchtbaarheid bij vrouwen van Marokkaanse herkomst van de tweede generatie hoger is dan die bij alle in België verblijvende vrouwen, en dit op bijna alle leeftijden (van 19 tot 44 jaar). De hogere vruchtbaarheidgraad is sterker tussen 21 en 27 jaar, en vooral tussen 33 en 39 jaar (Figuur 34). De gemiddelde moederschapsleeftijd van vrouwen van de tweede generatie Marokkaanse migranten ligt 1 jaar hoger dan die van in België verblijvende vrouwen. En toch gaat, in tegenstelling tot laatstgenoemde, de vruchtbaarheidskalender binnen de tweede generatie in de richting van een verjonging.

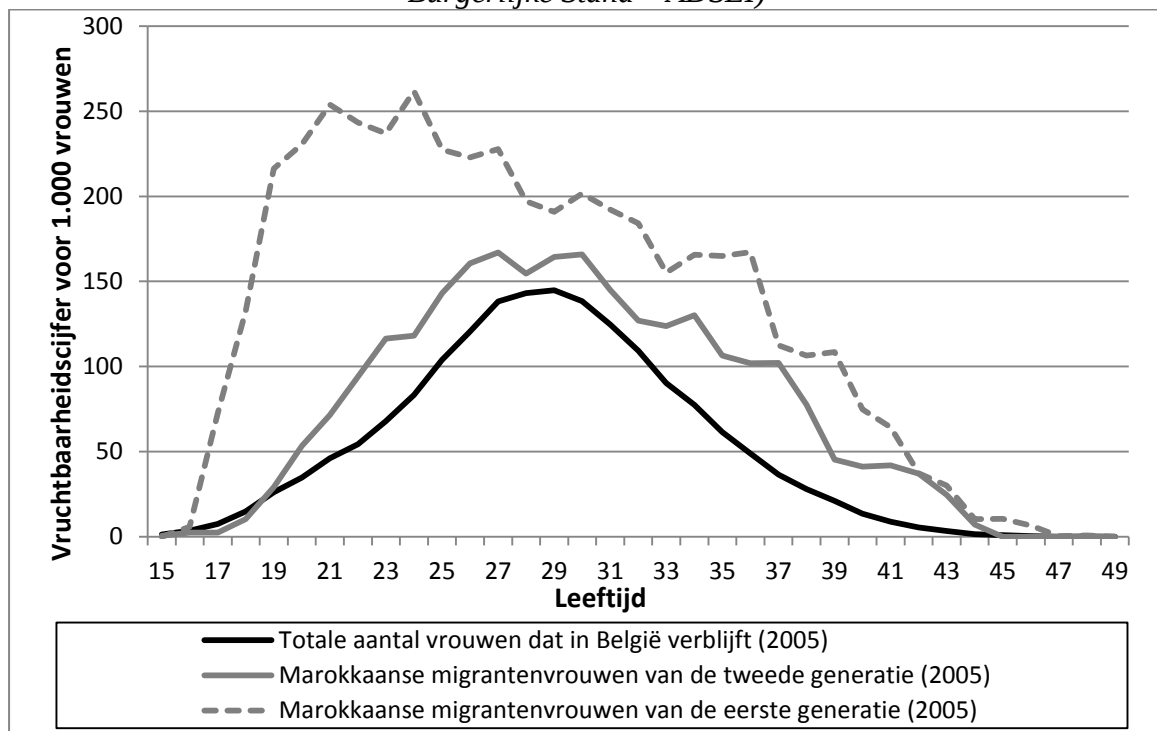
De vruchtbaarheidskalender van de migrantenvrouwen bevestigt de hypothese dat huwelijksmigratie de berekening van de vruchtbaarheid van die laatste verstoort, omdat de geboortes zich onmiddellijk na hun komst in het gastland voordoen. Figuur 36

illustreert dit fenomeen met een vruchtbaarheidscijfer van de migrantenpopulatie die veel hoger is van 17 tot 28 jaar. Huwelijken met een migrant worden evenwel op jongere leeftijd gesloten, dan die met een andere afstammeling van dezelfde gemeenschap of dan gemengde huwelijken (Lievens, 1999).

Figuur 33. Vruchtbaarheidscijfer per vijfjarige leeftijdsgroepen in 1991 en 2005 (Bronnen: RR en statistieken van de Burgerlijke Stand – ADSEI)

Figuur 34. Vruchtbaarheidscijfer per leeftijd in 2005 (Bronnen: RR en statistieken van de Burgerlijke Stand – ADSEI)

3.2. Analyse van de mortaliteit en van de gepercipieerde gezondheid van de populatie van de Marokkaanse migrantenpopulatie

3.2.1. Paradox van de ondersterfte van volwassen migranten

In België en tal van andere landen bestaan er grote ongelijkheden inzake gezondheid en mortaliteit. Zo is al verschillende keren vastgesteld dat kansarme personen een mindere goede gezondheid en een lagere levensverwachting hebben (Deboosere en Gadeyne, 2002; Bossuyt and al., 2004). Dit heeft er onder meer mee te maken dat kansarmere populaties er een minder gezonde levensstijl op nahouden zoals tabaksgebruik en in slechtere arbeidsomstandigheden moeten werken. Bovendien beschikken ze niet over voldoende economische en sociale middelen om zich kwaliteitsvolle gezondheidszorg te kunnen veroorloven. Ondersterfte bij volwassenen in bepaalde migrantengemeenschappen⁴⁷ kan dan ook contradictorisch klinken, gezien hun vaak ongunstige socio-economisch situatie (Deboosere en Gadeyne, 2002; Eggerickx en Sanderson, 2007; Eggerickx, Hermian and al., 2009). Hoe valt die paradoxale situatie te verklaren? Gadeyne en Deboosere (2005) zien vijf mogelijke verklaringen:

1. Een eerste mogelijke verklaring zijn de problemen met de *kwaliteit van de gegevens* en vooral dan met de overlijdensverklaring, die de nauwkeurigheid van de resultaten enigszins kunnen vertekenen.
2. De *selectie van de migranten* is een ander argument dat de ondersterfte van volwassen migranten kan verklaren. De selectie kan gebeuren in de herkomstpopulatie, waar migranten in betere gezondheid zouden verkeren dan niet-migrant. Deze selectie kan ook later gebeuren, met migranten in minder goede gezondheid of die zich minder goed kunnen aanpassen aan het gastland, bij wie de kans groter is dat ze zullen terugkeren.
3. *Culturele aspecten* die verband houden met levenshygiëne zijn elementen die vaak worden aangehaald om de ondersterfte van volwassen migranten te verklaren. Dit blijkt o.m. uit een geringere tabaks- en alcoholconsumptie, die met de religie te maken heeft, of de betere voedingsgewoonten, waar vaker groenten en fruit wordt gegeten.
4. Een vierde mogelijke verklaring zijn *biologische en genetische factoren*, die aan de basis kunnen liggen van o.a. de vatbaarheid voor bepaalde ziektes.
5. Een aantal studies tenslotte wijst op het *beschermende effect van sociale netwerken* waarin de migranten zich integreren.

De gezondheid van migrantenpopulaties wordt bepaald door een interactie van verschillende factoren, die zich kunnen voordoen in verschillende mate. Toch kan geen exacte verklaring worden gegeven voor die verschillende factoren. Hieronder gaan we op basis van de reeds uitgevoerde studies iets dieper in op de drie eerste verklaringen.

De hypothese van een *selectie van migranten* (1ste verklaring) in goede gezondheid in het herkomstland kon niet worden weerlegd door Deboosere en Gadeyne (2005) en de momenteel beschikbare gegevens limiteren de onderzoeken die deze hypothese moeten

⁴⁷ O.m. Zuid-Europa, de Maghreb en Turkije.

toetsen. Behalve deze selectie in het gastland, dreigt het meten van de mortaliteit van migrantenpopulaties te worden vertekend door het vertrek van personen met een zwakkere gezondheid, of die aan het einde van hun actieve leven zijn (Poulain en Perrin, 2002). Deze problematiek van personen die vertrekken verwijst tegelijk naar de hypothese van de selectie van migranten in minder goede gezondheid die terugkeren naar hun herkomstland, maar ook naar de problemen met de *kwaliteit van de opgegeven informatie* (2de verklaring). Deboosere en Gadeyne (2005) zijn echter tot de conclusie gekomen dat de hypothese van een terugkeer van migranten in minder goede gezondheid of het nalaten bepaalde sterfgevallen aan te geven (gerelateerd met het aantal personen dat terugkeert en dat niet aangeeft), geen verklaring biedt voor de paradox van de ondersterfte van migranten in België.⁴⁸

Na bespreking van die verschillende verklaringen zijn Deboosere en Gadeyne tot de conclusie gekomen dat de ondersterfte van volwassen migranten die in België wordt vastgesteld voor de periode 1991-1995, vooral te maken had met *culturele en gedragsfactoren* (3de verklaring). De ondersterfte van Marokkaanse mannen valt vooral te verklaren door het geringe aantal zelfmoorden (Deboosere en Gadeyne, 2005). Diezelfde vaststelling geldt ook voor de Marokkaanse migranten in Frankrijk (Khlat en Courbage, 1995). “Dit bewijst de rol van culturele of religieuze factoren, zelfmoord is namelijk een groot taboe in de moslimwereld” (Deboosere en Gadeyne, 2005, p. 798). Ook het geringe tabaksverbruik bij de Marokkaanse mannen (Anson, 2000) heeft een gunstige invloed op de mortaliteit van migranten van Marokkaanse herkomst. Bij Marokkaanse mannen is er dus een ondersterfte door longkanker, ondanks de hogere beroepsrisico's waaraan ze zijn blootgesteld (Deboosere en Gadeyne, 2005). Terwijl borstkanker de eerste overlijdensoorzaak bij vrouwen tussen de 25 en 54 jaar is, is er bij de Marokkaanse vrouwen een significante ondersterfte voor deze ziekte. Die laatste krijgen minder vaak als Belgische vrouwen borstkanker. Mogelijke verklaringen zijn de vroegtijdige vruchtbaarheid, voeding of de geringere blootstelling aan tabaksrook (Deboosere en Gadeyne, 2005). In Duitsland wordt evenwel bij Turkse vrouwen een hogere mortaliteit door borstkanker vastgesteld (Zeeb and al., 2002), wat erop kan wijzen dat dit relatieve voordeel ook afneemt bij vrouwen van Marokkaanse herkomst. Deboosere en Gadeyne (2005) hebben bij Marokkaanse migranten ook een ondersterfte vastgesteld door verkeersongevallen. Dit kan te maken hebben met het feit dat ze meer in de stad wonen (zie 1.6 voor meer details over de geografische ligging). Ze gaan dus vaker het openbaar vervoer gebruiken, dat beter is uitgebouwd in de steden. Bovendien zorgt het drukke stadsverkeer voor minder ongevallen met dodelijke afloop. Ook het geringere alcoholgebruik bij Marokkanen vermindert het risico op zware verkeersongevallen (Deboosere en Gadeyne, 2005).

De analyse van de mortaliteit per doodsoorzaak heeft de impact aangetoond van culturele en gedragsfactoren. Die kunnen worden gekoppeld aan levensgewoonten die eigen zijn aan bepaalde migrantengroepen. Daarbij komen nog de gunstige effecten van de gezondheidsstructuren van het gastland. Ook al lijkt deze studie een tamelijk idyllisch plaatje te schetsen op vlak van gezondheid en mortaliteit bij Marokkaanse migranten, toch zijn er een aantal elementen die dit beeld nuanceren. Om te beginnen ligt de perinatale en kindersterfte bij onderdanen van Marokkaanse herkomst hoger dan bij Belgen (Aelvoet and al., 1998; Maffenini, 1980). Ook het geleidelijk aan verdwijnen van

⁴⁸ Op basis van volledige administratieve gegevens, gekoppeld aan de gegevens uit de volkstelling, hebben die auteurs de problemen met de kwaliteit van de gegevens, maximaal beperkt.

bepaalde culturele factoren bij de jongste generaties kan een aanzienlijk impact hebben op de mortaliteit bij die generaties die worden getroffen door kansarmoede (Eggerickx and al., 2009A). Volgens Deboosere en Gadeyne (2005, p. 803)“ is de mortaliteit bij Marokkaanse mannen onder de 25 een bijzonder alarmerend fenomeen”. De analyse van de mortaliteit per doodsoorzaak moet gebeuren op basis van recentere gegevens, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen migranten en hun nakomelingen. Die analyses moeten duidelijk maken of de paradox van de ondersterfte bij migranten ook van toepassing is op hun kinderen en of de socio-economisch ongunstigere omstandigheden van de nakomelingen van de uit Turkije afkomstige migranten, geen negatieve invloed zullen hebben op de mortaliteit van die laatsten. Zoals we verder nog zullen zien, gaat die ondersterfte niet altijd gepaard met een beter gezondheid.

3.2.2. De als Marokkaan geboren populatie beweert in minder goede gezondheid te zijn dan de Belgische populatie

De gegevens over de gepercipieerde gezondheidstoestand wijzen op een tweede paradox. Volwassen immigranten verklaren namelijk in minder goede gezondheid te zijn ondanks de vaststelling van een geringere relatieve mortaliteit. De problematiek over de gezondheidstoestand is een evaluatie van de respondent die verschillende dimensies kan bevatten (fysiek, sociaal of emotioneel) (Deboosere and al., 2006). De subjectieve gezondheid wordt als een goede gezondheidsindicator gepercipieerd om een beeld te krijgen van de leefomstandigheden van de personen. Verschillen in de antwoordgedragingen kunnen afkomstig zijn van verschillende bronnen: de cultuur, de taal en meer algemeen, gezondheidsreferentieniveaus (Clark en Vicard, 2007).

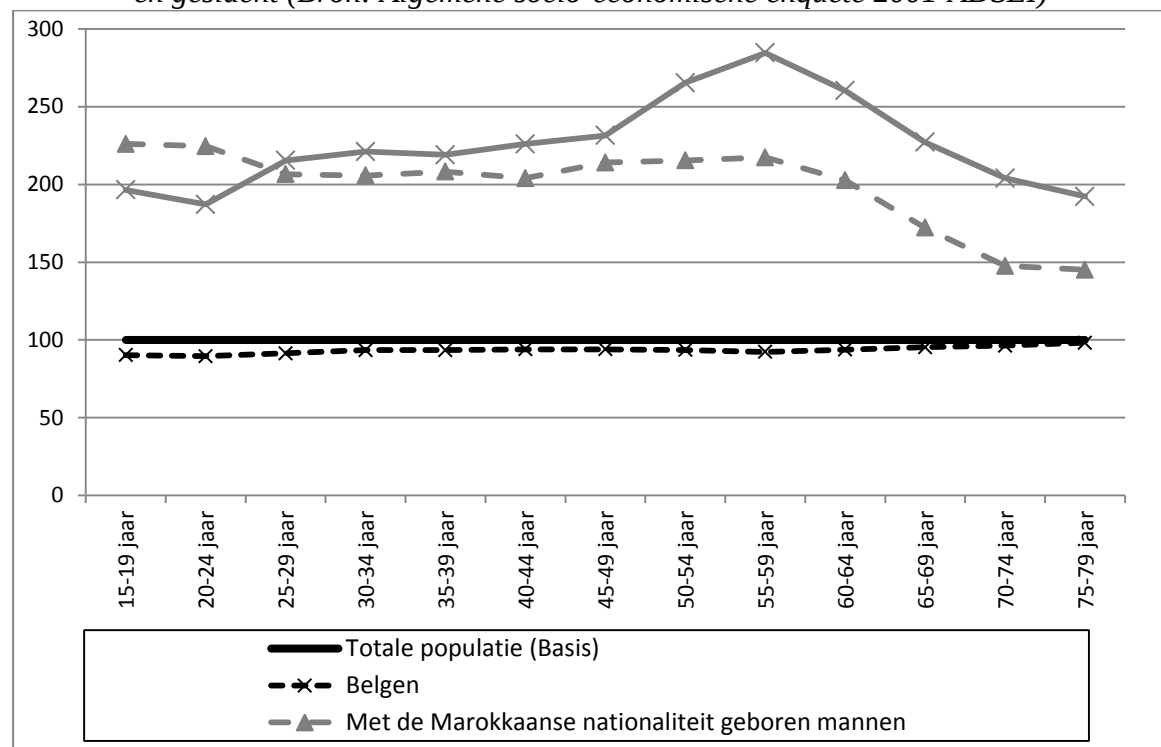
De basis 100 komt overeen met de toestand van de totale populatie die als referentiepopulatie fungeert. Een index van een subpopulatie boven de 100 betekent een verklaarde gezondheidstoestand die slechter is dan die van de totale populatie. Indien de waarde van de index bijvoorbeeld 200 bedraagt, betekent dit dat de kans zich in slechte gezondheid te verklaren 100% hoger is dan het gemiddelde, of twee keer hoger dan voor de totale populatie.

Ongeacht het geslacht en voor alle leeftijdscategorieën, is de gepercipieerde gezondheidstoestand van met de Marokkaanse nationaliteit geboren personen slechter dan voor de totale populatie. Mannen van 15 tot 64 jaar verklaren zich tussen 2 en 2,5 keer vaker in slechte gezondheid dan de Belgische populatie. Dit is ook het geval bij vrouwen tussen de 25 en 49 jaar, terwijl de index van de gepercipieerde slechte gezondheid zelf 2,5 à 3 keer hoger ligt dan voor de Belgische populatie. Vanaf 60 jaar daalt voor beide geslachten de probabiliteit zich in slechte gezondheid te verklaren te dalen, terwijl die probabiliteit in principe stijgt met de leeftijd en de objectieve verslechtering van de gezondheid (Allonier and al., 2008). De gegevens per geslacht tonen aan dat vrouwen van Marokkaanse herkomst ouder dan 25 vaker verklaren in slechte gezondheid te zijn dan de mannen, en dat die verschillen toenemen met de leeftijd (Figuur 35).

Die enkele vaststellingen wijzen erop dat de paradox van de ondersterfte bij Marokkaanse migranten gepaard gaat met een gepercipieerde slechtere gezondheid, die een grotere blootstelling aan bepaalde ziektes tot gevolg kan hebben. Die hoeven niet noodzakelijk tot de dood te leiden maar ze kunnen wel situaties van arbeidsongeschiktheid in de hand werken, die problematisch kunnen zijn voor personen die socio-economisch reeds verzwakt zijn. Daarbij komt nog de cultuur- en taalbarrière en

een minder goede kennis van het gezondheidssysteem. Die verschillende vaststellingen roepen een aantal vragen op bij de evolutie van de gezondheidstoestand van de Marokkaanse migrantenpopulatie die kan verslechteren, en zeker nu de eerste generatie, die een aantal socio-economische nadelen verenigt (Eggerickx, Hermia and al., 2009), geleidelijk aan de derde leeftijd bereikt.

Figuur 35. Gestandaardiseerde index van subjectieve slechte gezondheid volgens leeftijd en geslacht (Bron: Algemene socio-economische enquête 2001-ADSEI)

4. Familietrajecten en huishoudensstructuren van de Marokkaanse migrantenpopulatie

4.1. Algemene beschouwingen over huishoudens waarvan het hoofd is geboren met de Marokkaanse nationaliteit

Tot hier toe was de basiseenheid van onze analyses altijd het individu, maar het is net zo relevant de populatie van Marokkaanse herkomst ook binnen de groep “huishouden” te kaderen. Volgens de algemene socio-economische enquête 2001, bestaat het huishouden uit “*een persoon die gewoonlijk alleen leeft, ofwel twee of meer personen, die al dan niet door familiebanden verbonden, gewoonlijk eenzelfde woning betrekken en er samenleven*” (Deboosere, Lesthaeghe and al., 2009, p.15). Het concept *huishouden* is niet hetzelfde als dat van *familie* die volgens ADSEI bestaat uit “*een wettelijk gehuwd paar, met of zonder ongehuwde kinderen, of uit een vader of moeder met één of verscheidene ongehuwde kinderen*” (Deboosere, Lesthaeghe and al., 2009, p. 16). Het huishouden is dus gebaseerd op het begrip van een gezamenlijke levensruimte ongeacht het aantal personen en de banden die hen verbinden. Een studie van de huishoudens is belangrijk omdat het individu wordt geïntegreerd in een groep die wordt beschouwd als basiseenheid van de sociale processen. Dit laatste is niet enkel essentieel voor “*het reproductieproces, maar is ook de hoeksteen voor de productie, de consumptie en de fiscaliteit*” (Deboosere, Lesthaeghe and al., 2009, p.1).

Volgende analyse heeft betrekking op de private huishoudens waarvan het hoofd is geboren met de Marokkaanse nationaliteit.⁴⁹ Het gezinshoofd is de persoon die gewoonlijk de contacten onderhoudt met de overheden voor huishoudaangelegenheden. Op basis van gegevens uit het Rijksregister kan de *grootte* van het huishouden worden bepaald (van één tot zes personen en meer), alsook het *type* huishouden bij de private huishoudens (alleenstaande, koppel, koppel met kind, eenouder, of andere).⁵⁰

Begin 2009⁵¹ werden in België 4.570.092 huishoudens geteld. Daarvan waren er 831.002 (18,2%) waarvan het hoofd als buitenlander is geboren. Het aantal huishoudens van Marokkaanse herkomst (waarvan het hoofd is geboren met de Marokkaanse nationaliteit) bedroeg 108.775 eenheden, goed voor 2,4% van de huishoudens in ons land.

4.2. Grootte van de huishoudens en evolutie ervan tussen 1991 en 2009

De grootte van de huishoudens kan in de tijd variëren én in functie van de herkomst van personen. In 2009 bedroeg de gemiddelde grootte van de huishoudens waarvan het hoofd met de Belgische nationaliteit is geboren, 2,3 personen. Voor huishoudens waarvan het hoofd met de Marokkaanse nationaliteit is geboren, 3. Op basis van de evolutie van de grootte van de huishoudens in de tijd, stellen we een daling vast van het gemiddelde aantal personen per huishouden, en dit ongeacht de herkomst van het gezinshoofd (Tabel

⁴⁹ Onze analyse heeft betrekking op private huishoudens. Er bestaan ook collectieve huishoudens waarvan personen in rusthuizen, psychiatrische ziekenhuizen, gevangenissen, enz. deel uitmaken .

⁵⁰ In de categorie “andere” zitten huishoudens met atypische structuren zoals de driegerationeelhuishoudens, of huishoudens waar schoonzonen, schoondochters, broers, zussen, neven, nichten, ooms en tantes samenleven.

⁵¹ Zoals in bijlage 1 vermeld, wanneer de gegevens zijn opgesplitst (per geslacht, leeftijd, gemeente, enz.) wordt naar het jaar 2009 verwezen.

4). Tijdens de jaren 1990 was deze daling twee keer zo groot voor huishoudens waarvan het hoofd van Marokkaanse herkomst was (-10,2%) dan voor huishoudens van Belgische afkomst (-4,7%). Voor Marokkaanse migrantengezinnen is de grootte van de huishoudens tijdens de jaren 2000 blijven dalen, maar minder sterk dan tijdens het vorige decennium (-5,8%).

Tabel 4. Gemiddeld aantal personen per huishouden volgens de afkomst van het gezinshoofd, 1991, 2001 en 2009 (RR-ADSEI en UCL/DEMO)

	1991	2001	2009	Stijgingspercentage tussen 1991 en 2001	Stijgingspercentage tussen 2001 en 2009
Populatie waarvan het gezinshoofd is geboren met de Marokkaanse nationaliteit	3,6	3,2	3	-10,20%	-5,80%
Populatie waarvan het gezinshoofd is geboren met de Belgische nationaliteit	2,5	2,4	2,3	-4,70%	-4,10%

Als we de evolutie in de tijd van de grootte van de Marokkaanse migrantengezinnen analyseren, zien we een proportionele daling van de grote gezinnen, gecompenseerd door een stijging van de kleinere huishoudens. Tussen 1991 en 2009 is in de huishoudens waarvan het hoofd een Marokkaanse migrant is, het aantal huishoudens met 1 à 4 personen proportioneel gestegen. In de jaren 1990 doet de sterkste stijging zich voor bij de huishoudens met twee personen (+40%), daarna die van drie (+31%) en van vier personen (+20%) (Tabel 5). In de jaren 2000 zijn het vooral de huishoudens met vier personen die proportioneel steeds talrijker zijn geworden (+12%), gevolgd door de alleenstaanden (+10%), de huishoudens met vijf personen (+7,4%) en drie personen (+4,2%). De huishoudens van zes en meer personen zijn daarentegen fel gedaald. Voor de huishoudens van Belgische afkomst zien we vooral een stijging van de kleinere huishoudens, terwijl het aantal huishoudens van drie en meer is gedaald. Dat de huishoudens er kleiner op worden, kan te maken hebben met de geringere vruchtbaarheid bij de jongere generaties. Tussen de generaties 1937-1941 en 1957-1961 is het aantal vrouwen dat vier of meer kinderen heeft gehad, gedaald van 74% naar 40% (Zie 3.1.1).

Het kleiner worden van de huishoudens leidt tot de vaststelling dat jongere vrouwen, en vooral dan de vrouwen die in België zijn opgegroeid (de tweede, en zelf derde generatie), kleinere gezinnen hebben dan hun ouders (Schoenmaeckers and al. 1999). Ondanks een daling van de vruchtbaarheid en de kleinere huishoudens, moeten we toch vaststellen dat de samenstelling van de huishoudens van Marokkaanse herkomst bepaalde specifieke kenmerken behouden. Zo wordt begin 2009 een oververtegenwoordiging vastgesteld van huishoudens van vier personen en meer, en een ondervertegenwoordiging van alleenstaanden en huishoudens van twee personen bij de huishoudens van Marokkaanse herkomst in vergelijking met de Belgische huishoudens (Tabel 5).

Tabel 5. Spreiding van de huishoudens volgens hun grootte en de herkomst van het gezinshoofd , 1991, 2001 en 2009 (RR-ADSEI en UCL/DEMO)

Grootte	1991		2001		2009	
	Huishoudens van Marokkaanse herkomst	Huishoudens van Belgische afkomst	Huishoudens van Marokkaanse herkomst	Huishoudens van Belgische afkomst	Huishoudens van Marokkaanse herkomst	Huishoudens van Belgische afkomst
1	24,8%	25,7%	25,1%	28,7%	27,6%	31,8%
2	12,5%	32,3%	17,6%	34,1%	17,7%	34,6%
3	11,0%	19,1%	14,4%	16,9%	15,0%	15,3%
4	10,9%	15,3%	13,1%	13,8%	14,6%	12,6%
5	10,2%	5,5%	10,5%	4,8%	11,3%	4,2%
6 en meer	30,6%	2,1%	19,3%	1,7%	13,7%	1,5%

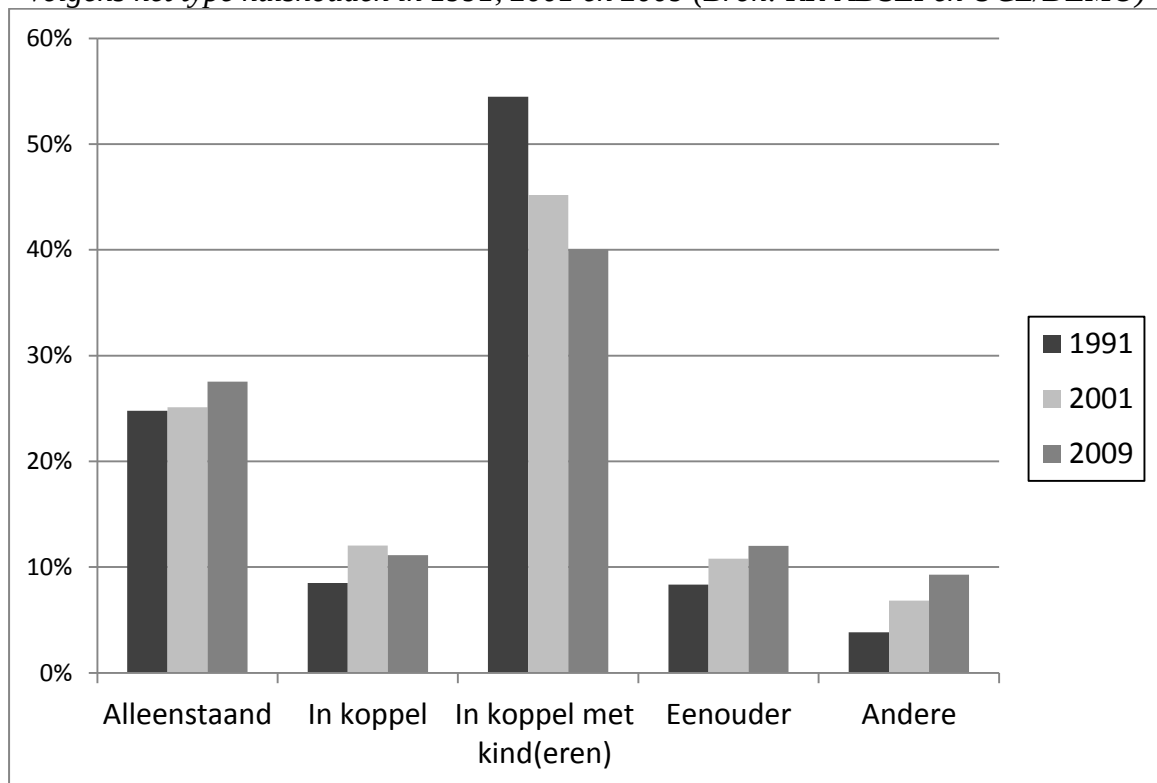
4.3. Type van huishoudens en de evolutie ervan tussen 1991 en 2009

De typologie van de huishoudens die we voor deze analyse hanteren is opgebouwd door het ‘Centre de recherche en démographie et sociétés’ van de UCL. De vijf weerhouden types huishoudens zijn: alleenstaande personen, koppels zonder kinderen, koppels met kind(eren), eenoudergezinnen en tenslotte huishoudens van het “andere”. “Koppels” verwijzen hier naar zowel gehuwde personen, als ook samenwonenden. In de categorie “andere” zitten huishoudens met atypische structuren zoals driegerationeel huishoudens, of schoonbroers, schoonzussen, broers, zussen, neven, nichten, ooms en tantes die samenleven.

Begin de jaren 1990 waren de huishoudens die bestonden uit koppels met kind(eren) goed voor 54% van de huishoudens van Marokkaanse herkomst. In twintig jaar tijd is dit cijfer gedaald tot 44%, ook al blijft het de belangrijkste gezinsstructuur (Figuur 36). Deze daling is vooral gecompenseerd door een stijging van de huishoudens uit de categorie “andere” (+5,5%), eenoudergezinnen (+3,6%) en in mindere mate door alleenstaanden (+2,7%) en koppels zonder kinderen (+2,6%).

Dit type huishouden van koppels met kinderen is ook dominant aanwezig bij groepen uit het Middellandse-Zeebekken en uit Zuid-Europa, zoals de Italianen, Portugezen, Spanjaarden en Grieken. Het gaat hier om relatief oude immigratielanden die van de gezinshereniging gebruik hebben kunnen maken en van wie de nakomelingen zelf hun gezin in België hebben gesticht (Eggerickx, 2010). Door in het Rijksregister een onderscheid te maken tussen gehuwde koppels en samenwonenden op 1 januari 2009, valt op dat 20% van de koppels van Belgische afkomst als samenwonende staat geregistreerd, tegenover slechts 6,6% van de koppels van wie het gezinshoofd van Marokkaanse herkomst is.

Figuur 36. Spreiding van de gezinshoofden geboren met de Marokkaanse nationaliteit volgens het type huishouden in 1991, 2001 en 2009 (Bron: RR-ADSEI en UCL/DEMO)

Kader 15. Het relatieve risico

Het relatieve risico is een indicator die een causaal verband kan nagaan tussen een onafhankelijke variabele en een afhankelijke variabele. Concreet wordt hier het verband bestudeerd tussen de nationale herkomst van personen (Belgen of Marokkanen) en het feit dat ze in een bepaald type huishouden leven. Een modaliteit van de onafhankelijke variabele wordt als referentiemodaliteit gekozen. In ons voorbeeld hebben we gekozen voor de populatie van Belgische afkomst.

De basis 100 komt overeen met de situatie van de populatie van Belgische afkomst die als referentie dient. Wanneer de index van de populatie van Marokkaanse herkomst hoger is dan 100, wijst dit op een hogere probabilliteit om deel uit te maken van een bepaald type huishouden terecht te komen. Indien de waarde van de index bijvoorbeeld 200 is, betekent dit dat de kans om deel uit te maken van dat type huishouden twee keer groter is binnen de Marokkaanse migrantenpopulatie dan binnen de populatie van Belgische afkomst.

Behalve de evolutie van de types huishouden in de afgelopen twintig jaar, kan ook de typologie van de gezinnen binnen de populatie waarvan het gezinshoofd met de Belgische nationaliteit is geboren worden vergeleken met die van de huishoudens waarvan het gezinshoofd met de Marokkaanse nationaliteit is geboren. We hebben dus de probabilliteit berekend dat personen van Marokkaanse herkomst, in vergelijking met personen van Belgische afkomst, hebben om in een type huishouden terecht te komen. Deze indicator is berekend voor verschillende leeftijdsgroepen.

Uit tabel 6 blijkt dat het bij de huishoudens van Marokkaanse herkomst in 2009, minder vaak dan de Belgische huishoudens, om alleenstaanden ging. Deze situatie kantelt evenwel voor de 20-44-jarigen van Marokkaanse herkomst, die vaker als alleenstaande leven dan hun Belgische leeftijdsgenoten (Tabel 6). Ook al blijft het eenpersoonshuishouden ondervertegenwoordigd in de Marokkaanse gemeenschap, toch lijken steeds meer jongeren alleen te leven. Het kan interessant zijn de redenen te achterhalen die achter de keuze zitten om alleen te gaan wonen. Heeft dit te maken met een laattijdige administratieve registratie van de partner? Ligt het aan het feit dat samenwonen het recht op bepaalde sociale voordelen beperkt? Naast de hypothesen die met de registratie van personen te maken hebben, zijn er ook de gevolgen van de steeds vaker voorkomende individualistische waarden die aan de basis liggen van de nieuwe gezinstrajecten.⁵² Dat jongeren vaker alleen gaan wonen kan er ook op wijzen dat ze steeds meer gaan investeren in hun socio-professionele loopbaan, waardoor ze later aan het gezinstraject beginnen. Opvallend is ook dat oudere personen van Marokkaanse herkomst, minder vaak alleen leven dan hun Belgische leeftijdsgenoten. Een verklaring daarvoor is dat kinderen binnen de Marokkaanse gemeenschap vaker hun alleenstaande ouders gaan opvangen (zie infra).

De koppels zonder kind zijn in alle leeftijdsgroepen ondervertegenwoordigd in de huishoudens van Marokkaanse herkomst. Dit geldt vooral voor de 45-64-jarigen en in mindere mate voor de 20-44-jarigen. Koppels met kind(eren) zijn dan weer oververtegenwoordigd in de populatie van Marokkaanse herkomst, met een aantal verschillen tussen leeftijdsgroepen: (1) de jongste huishoudens van Marokkaanse herkomst (20-44 jaar) zijn ondervertegenwoordigd en, (2) bij de 65-plussers, zijn er bijna 7 keer meer koppels met kind(eren) dan bij Belgische gezinnen van dezelfde leeftijd. Een mogelijke uitleg daarvoor is dat Marokkaanse migrantenkinderen langer wachten om de ouderlijke woonst te verlaten (meer toelichting daarover, zie 4.4).

Opvallend is dat het bij huishoudens van Marokkaanse herkomst, vaker dan bij huishoudens van Belgische afkomst, om eenouderhuishoudens gaat. Dit geldt voor alle leeftijdsgroepen maar vooral dan voor de 45-64-jarigen. Enige nuance is hier wel geboden, het is namelijk best mogelijk dat de huwelijken met Marokkanen uit Marokko laattijdig worden geregistreerd, of dat de regularisatie van de administratieve situatie van een van beide partners laattijdig gebeurt (Lestaeghe en Deboosere, 2009). Tenslotte valt ook niet uit te sluiten dat bepaalde eenouderhuishoudens het gevolg zijn van een echtscheiding. Uit een aantal studies blijkt immers dat het risico op echtscheiding groter is bij gemengde huwelijken⁵³, of bij huwelijken met een migrant uit het land van herkomst (Corijn, 2009). Het aantal echtscheidingen blijft het hoogst bij gemengde huwelijken met iemand van Belgische of West-Europese afkomst (Corijn, 2009; Eeckhaut and al., 2011). Ook huwelijken met een partner uit het herkomstland hebben veel kans om te mislukken. Deze hogere kans op echtscheiding geldt vooral voor huwelijken die vanaf de jaren 1990 zijn afgesloten en voor huwelijken met mannelijke migranten (Corijn, 2009). Zoals we er reeds op wezen (zie 2.2.3) zorgt het besef dat die huwelijken meer kans maken om te mislukken ervoor dat personen hun gezinsgedrag gaan aanpassen.

⁵² Nieuwe vormen om in koppel te leven zijn bijvoorbeeld het stijgend aantal samenwonenden, de latere leeftijd waarop men gaat trouwen of een eerste kind krijgt, steeds meer echtscheidingen of alleen leven vooraleer men gaat samenwonen (Van De Kaa, 1987).

⁵³ Gemengde huwelijken met iemand van Europese afkomst blijven zeldzaam in de Marokkaanse gemeenschap. In 2006 vormde slechts 9% van de met de Marokkaanse nationaliteit geboren personen, een koppel met een persoon die met de Belgische of een andere vreemde nationaliteit is geboren.

Huwelijken met een migrant uit het herkomstland lijken bij de jongeren van de tweede generatie dan ook minder frequent.

Tenslotte stellen we bij huishoudens van Marokkaanse herkomst ook een predominantie vast van het type “Andere”. Het gaat hier dan om huishoudens met atypische structuren zoals driegeneratiehuishoudens, of huishoudens waar schoonbroers, schoonzussen, broers, zussen, neven, nichten, ooms of tantes samenleven. Op alle leeftijden, maar vooral bij huishoudens waarvan het gezinshoofd een 65-plusser is, is de probabilliteit groter dan voor de Belgen om een huishouden van het type “Andere” te vormen (tabel 6). Bij de allerjongsten heeft dat vermoedelijk te maken met het feit dat mannen en vrouwen van Marokkaanse herkomst na het huwelijk, vaak een tijdje bij de ouders gaan inwonen. Opvallend in de Marokkaanse gemeenschap is ook het grote aantal meergeneratiehuishoudens, terwijl het percentage oudere personen in collectieve huishoudens gering blijft (Lestaeghe en Deboosere, 2009). Dit type huishouden kan dus wijzen op een bepaalde vorm van solidariteit, waarbij familieleden worden opgevangen als ze alleen komen te staan. Dit kan ook verklaren waarom er in vergelijking met de Belgen, zo weinig alleenstaanden zijn bij de 65-plussers.

Tabel 6. Relatieve risico's (Kader 15) die met de Marokkaanse nationaliteit geboren gezinshoofden hebben, om in een bepaalde leeftijdsgroep in een type huishouden terecht te komen, in vergelijking met personen die met de Belgische nationaliteit zijn geboren en zich in dezelfde situatie bevinden op 1 januari 2009 (Bron: RR-UCL/DEMO)

	Alleenstaand	Koppel	Koppel met kind(eren)	Eenouder	Andere
20-44 jaar	116,9	66,5	89,1	108,9	277,1
45-64 jaar	71,7	23,5	154,1	144,4	262,0
65 jaar en meer	51,2	59,5	684,3	124,6	335,1
Populatie waarvan het gezinshoofd is geboren met de Marokkaanse nationaliteit	86,9	39,4	146,2	137,0	236,2

4.4. Verschillende gezinstrajecten voor de populaties van Marokkaanse herkomst

We kunnen nog dieper ingaan op de gezinsstructuur van de migrantenpopulaties als we ons enkel concentreren op de tweede generatie van Marokkaanse herkomst (zie Kader 5). We hebben de nakomelingen geselecteerd van migranten die op 1 januari 1991 in België aanwezig waren en die zijn geboren tussen 1974 en 1983. Vervolgens hebben we de gezinsstructuur van die 10 cohortes bestudeerd tussen 1 januari 1991 en 1 januari 2009.⁵⁴ Figuren 35 tot 38 geven de evolutie weer van deze gezinsstructuur volgens de leeftijd en de afkomst. Voor de selectie van de populatie van Belgische afkomst werden

⁵⁴ De oudste generatie (1974) was 17 jaar in 1991 en 35 in 2009, terwijl de jongste (1983) 8 jaar was in 1991 en 26 in 2009.

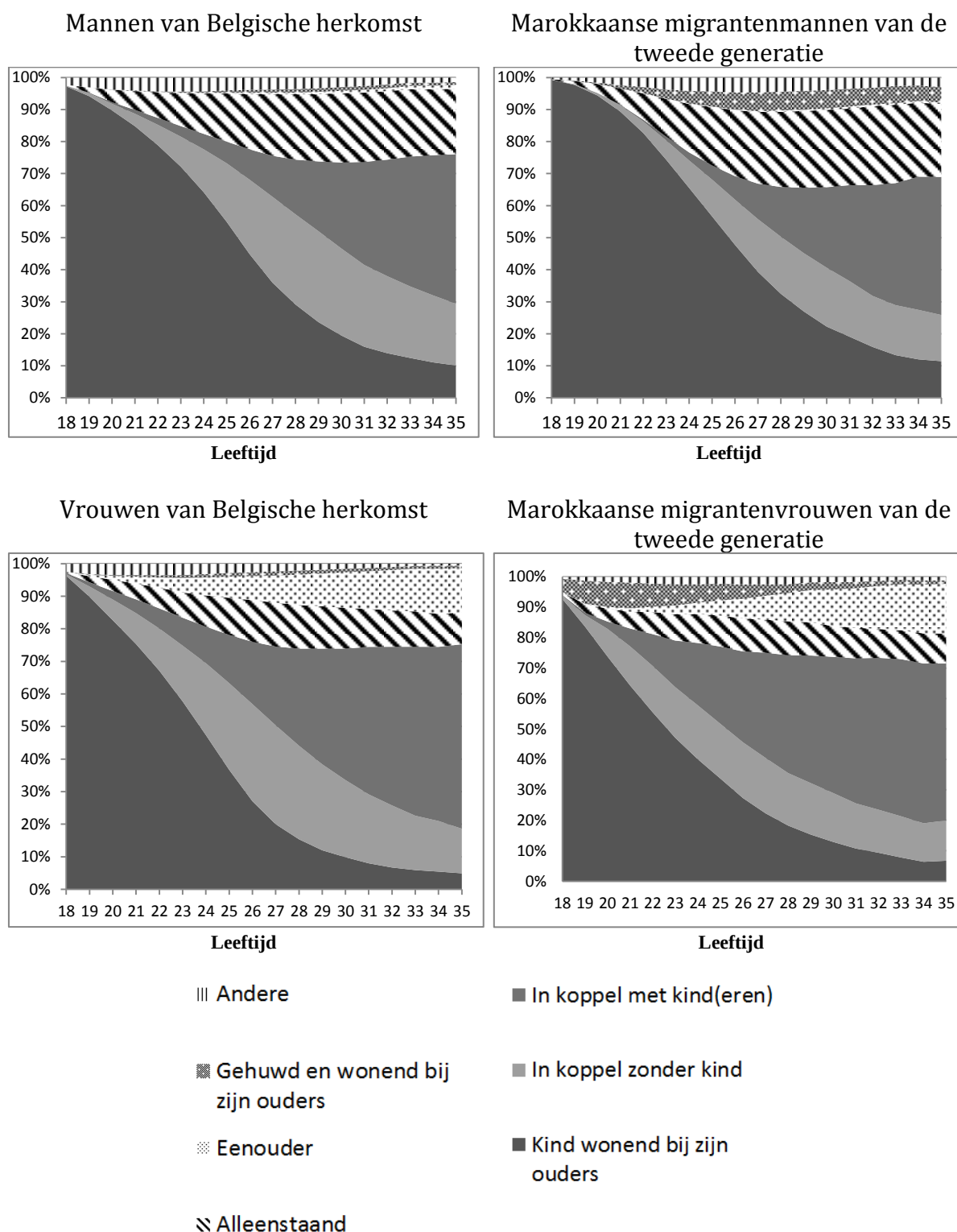
twee criteria gehanteerd: (1) beide ouders moeten zijn geboren met de Belgische nationaliteit en (2) die laatsten wonen in een geografisch gebied met een sterke migrantenconcentratie.⁵⁵

Vooraleer we het specifieke karakter belichten van de gezinstrajecten van de nakomelingen van Marokkaanse migranten, moeten we die oefening eerst maken voor de gezinstrajecten van zowel Marokkaanse als Belgische mannen en vrouwen. Het grote onderscheid tussen beide geslachten is dat haast enkel vrouwen aan het hoofd van een eenoudergezin staan. Amper 1% van de mannen van Marokkaanse herkomst ouder dan 30 woont alleen met zijn kind(eren), tegenover 14% à 16% van de vrouwen van diezelfde leeftijd. Een ander verschil tussen geslachten is het grotere aantal alleenstaanden bij de mannen (op 35-jarige leeftijd zijn er dubbel zoveel alleenstaande mannen als vrouwen). Het geringe aantal mannen dat aan het hoofd van een eenoudergezin staat impliceert vermoedelijk dat ze na hun scheiding alleen gaan leven, wat meteen ook een gedeeltelijke verklaring is voor dat verschil tussen mannen en vrouwen. Een derde onderscheid tussen mannen en vrouwen is de leeftijd waarop ze de ouderlijke woonst verlaten. Voor zowel Marokkanen als Belgen geldt dat vrouwen vroeger de ouderlijke woonst verlaten dan mannen. 57% van de 25-jarige mannen van Marokkaanse herkomst woont nog bij zijn ouders, terwijl dit bij de vrouwen slechts 34% is. Met de leeftijd wordt dit verschil kleiner. Bij de nakomelingen van Marokkaanse migranten verlaten vrouwen dus sneller het ouderlijke huis dan mannen. Ze doen dit om in koppel te gaan leven en een gezin te stichten.

Hieronder vergelijken we voor zowel vrouwen als mannen, het specifieke karakter van de gezinstrajecten van nakomelingen van Marokkaanse migranten met die van de Belgen. Vrouwen die afstammen van Marokkaanse migranten verlaten de ouderlijke woonst op vroegere leeftijd, terwijl dit na 25 jaar omgekeerd is. Dan zijn het de Belgische vrouwen die vaker de ouderlijke woonst verlaten. Opvallend is dat sommigen huwen en toch onder het ouderlijke dak blijven wonen. Deze gezinssituatie is eigen voor nakomelingen van Marokkaanse migranten, vooral voor vrouwen op jonge leeftijd, maar lijkt af te nemen naarmate ze ouder worden. Dat vrouwen van Marokkaanse herkomst vroeger de ouderlijke woonst verlaten, impliceert dat ze ook op vroegere leeftijd in koppel leven. Na de leeftijd van 27 jaar, zijn het vaker vrouwen van Belgische afkomst die in koppel leven. Vroeger in koppel gaan leven betekent ook een grotere kans dat ze kinderen krijgen. Vrouwen van Marokkaanse herkomst die in koppel gaan leven, hebben tussen 22 en 34 jaar vaker kinderen dan Belgische vrouwen, en dit geldt vooral voor de leeftijdsgroep tussen de 23 en 28 jaar. Op 35 jaar zijn er evenveel vrouwen van Belgische als van Marokkaanse herkomst die in koppel leven en kinderen hebben. Opvallend is tenslotte nog dat het fenomeen van het eenoudergezin bij Marokkaanse vrouwen later optreedt en dat het pas na de leeftijd van 30 is dat die laatsten vaker dan hun Belgische leeftijdsgenoten, met hun kind(eren) alleen gaan leven (figuren 37 tot 40).

⁵⁵ Concentratie-index (zie Kader 9) in de statistische sector is hoger dan 1.

Figuren 37 tot 40. Evolutie van de gezinsstructuur van de nakomelingen van Marokkaanse migranten van de tweede generatie en van de Belgen geboren tussen 1974 en 1983⁵⁶ (Bron: RR-ADSEI en UCL/DEMO)

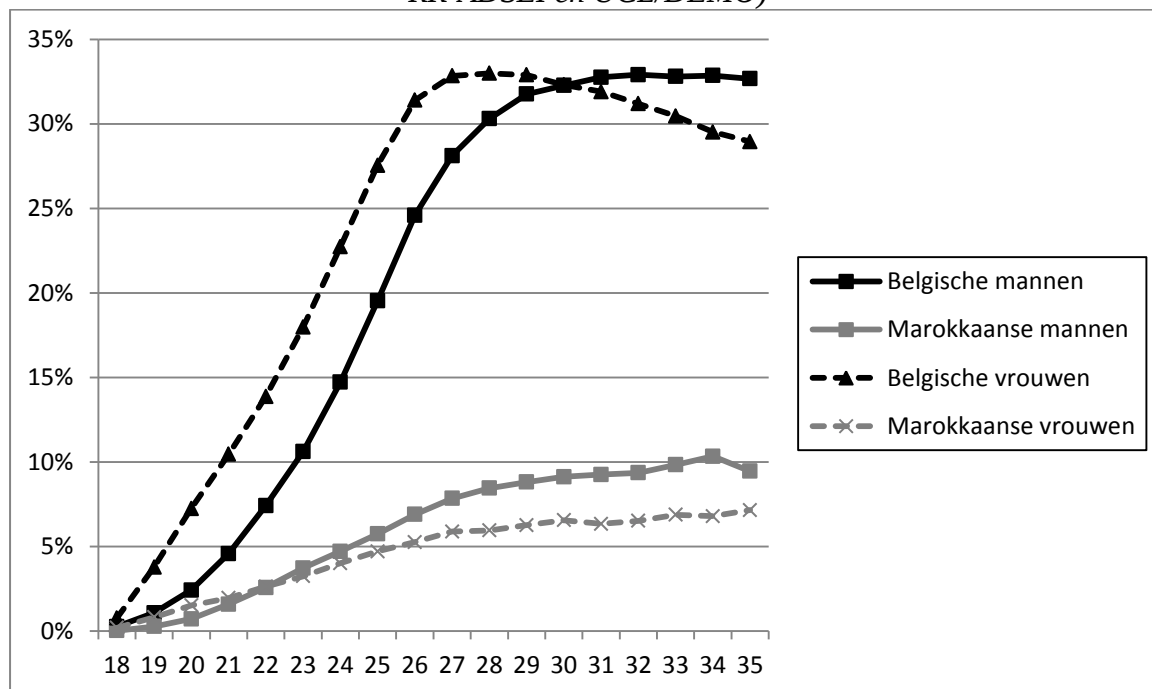

⁵⁶ Voor personen van Belgische afkomst gaat het om personen van wie beide ouders zijn geboren met de Belgische nationaliteit en die in 1991 in een statistische sector woonden met een sterke concentratie Marokkaanse migranten. De concentratie-index in de uitgekozen statistische sectoren was hoger dan 1 (zie Kader 9).

Typisch voor gezinstrajecten van mannen van Marokkaanse herkomst is in de eerste plaats dat ze op alle leeftijden, proportioneel vaker bij hun ouders blijven wonen dan mannen van Belgische afkomst.⁵⁷ Tussen 19 en 22 en tussen 26 en 31 jaar is de kans groter dat mannen van Marokkaanse herkomst, in vergelijking met Belgen, bij hun ouders blijven wonen. Bovendien blijven die laatsten ook vaker na het huwelijk bij hun ouders inwonen, vooral na 20 jaar. Typisch is ook dat mannen van Marokkaanse herkomst vaker alleen leven dan mannen van Belgische afkomst. Zo zijn er in de leeftijdsgroep van 22-tot 35-jarigen, gemiddeld 2,8% meer alleenstaanden bij de nakomelingen van Marokkaanse migranten. Bijgevolg, en dit geldt voor alle leeftijden, leven personen van Belgische afkomst vaker in koppel dan hun leeftijdsgenoten van Marokkaanse herkomst. Eens ze in koppel leven, hebben Marokkaanse mannen van boven de 25 wel vaker kinderen dan Belgen.

Sommige nakomelingen van Marokkaanse migranten (mannen en vrouwen) blijven dus na het huwelijk in het ouderlijke huis wonen. Een ander groot onderscheid tussen mannen en vrouwen van Marokkaanse herkomst is dat ze minder geneigd zijn om te gaan samenwonen. Op basis van dezelfde gegevens uit figuren 35 tot 38, hebben we binnen de koppels een onderscheid gemaakt tussen gehuwden en samenwonenden. Voor alle leeftijdsgroepen ligt het percentage samenwonenden tussen de 3 en 4 keer hoger voor mannen van Belgische afkomst, dan voor hun leeftijdsgenoten van Marokkaanse herkomst, en tussen de 4 en 6 keer hoger voor de vrouwen van Marokkaanse herkomst. Ook al raakt het samenwonen ook in de Marokkaanse gemeenschap steeds meer ingeburgerd (Debossere and al., 2009), toch blijft het huwelijk ook voor de tweede generatie Marokkaanse migranten de norm. Opvallend is nog dat vrouwen van de tweede generatie Marokkaanse migranten minder vaak samenwonen dan de mannen (Figuur 41), terwijl ze wel sneller en vaker in koppel leven.

Figuur 41. Aantal personen dat samenwoont volgens leeftijd, geslacht en afkomst (Bron: RR-ADSEI en UCL/DEMO)

⁵⁷ Deze vaststelling geldt nog meer, als we er de gehuwde mannen bij tellen, die nog bij hun ouders inwonen.

Conclusies

De Marokkaanse migrantenpopulatie in België is reeds vaak bestudeerd door verschillende disciplines in de sociale wetenschappen. Op basis van een analyse van die gegevens, gekoppeld aan reeds uitgevoerde studies, kan een synthese worden gemaakt van de demografie van die populatie. Daaruit hebben we volgende conclusies kunnen trekken.

Een eerste vaststelling is de sterke toename van de populatie van Marokkaanse herkomst. In 20 jaar tijd is deze populatie meer dan verdubbeld, tot zo'n 429.580 personen op 1 januari 2012. Daarmee zou deze populatie goed zijn voor zo'n 3,9% van de populatie van het land. Deze populatie wordt dus gekenmerkt door een sterke demografische dynamiek, die wordt beïnvloed door de constante migratiestromen en door eigen vruchtbaarheidsgedragingen.

De populatie van Marokkaanse herkomst is er de laatste jaren niet alleen op vooruitgegaan, ze heeft ook sterke veranderingen ondergaan, met name op vlak van de nationaliteit van de personen. Onder invloed van de hervormingen van het nationaliteitsrecht, is de populatie van Marokkaanse herkomst geleidelijk aan Belg geworden. Deze situatie heeft geleid tot steeds meer geboortes van kinderen van wie minstens een ouder is geboren met de Belgische nationaliteit. Volgens schattingen begin 2012, zou de populatie van Marokkaanse herkomst voor 80% uit Belgische onderdanen bestaan. Een tweede verandering was de geleidelijke vervrouwelijking van deze populatie, waardoor de man/vrouw pariteit intussen bijna compleet is.

Opvallend bij deze populatie van Marokkaanse herkomst is haar bijzondere leeftijdsstructuur in de zin dat ze zich in de jonge actieve leeftijdsgroepen concentreert (tussen 25 en 44 jaar) maar ook bij de jonge kinderen (jonger dan 15). Ook al bereikt de eerste generatie geleidelijk aan de derde leeftijd en is er een proportionele daling bij de min 15-jarigen, toch blijft de Marokkaanse migrantenpopulatie jong en demografisch dynamisch met nieuwe generaties kinderen die in België zullen opgroeien.

In België hebben de Marokkaanse migranten zich vooral in de grootsteden Brussel en Antwerpen gevestigd. We hebben ook de nieuwe woonstrategieën toegelicht van de personen van de tweede generatie, die zich gaan vestigen in gemeenten aan de rand van de stadscentra, met meer huisvestingsmogelijkheden dan in de zones waar ze zich aanvankelijk hadden gevestigd. Een andere reden is ongetwijfeld dat deze kinderen van migranten bepaalde kansarme wijken in de stadscentra de rug willen toekeren.

Een eerste component die de demografische dynamiek van de populatie van Marokkaanse herkomst verklaart is en blijft haar migratie-activiteit richting België. De geschiedenis van de Marokkaanse immigratie richting België kan niet los worden gezien van de socio-economische context in beide landen begin van de jaren 1960. Door de sterke vraag naar arbeidskrachten in de Belgische mijn- en industriële sector aan het begin van de jaren 1960 én het moeilijk rekruteren in Europese landen die traditioneel buitenlandse werknemers leverden, was de Belgische Staat verplicht in andere gebieden te gaan rekruteren. De Marokkaanse emigratie richting België is in die context tot stand gekomen. In 1963 kwamen de eerste werknemers met de Marokkaanse nationaliteit in België aan en in februari 1964 werd een bilateraal akkoord tussen Turkije en België ondertekend dat de migratiestromen moet organiseren. Vanaf begin van de jaren 1960 werd gezinshereniging aangemoedigd om die arbeidskrachten in België te verankeren. De

bedoeling was om de toen reeds aangekondigde vergrijzing op te vangen en om te vermijden dat de buitenlandse werknemers België zouden verlaten om in de industrie- en mijnsector in de buurlanden te gaan werken. Na de beslissing van de Belgische overheid in 1974 om de grenzen voor de arbeidsmigratie te sluiten, gaat de migratie vanuit Marokko andere vormen aannemen. Sindsdien is gezinsmigratie de belangrijkste manier om België legaal binnen te komen, eerst via gezinshereniging van werknemers en daarna via huwelijksmigratie. Deze gezinsvormende migratie blijft de eerste reden waarom onderdanen met de Marokkaanse nationaliteit België binnenkomen. We hebben ook aangetoond dat dit type huwelijken bij de jongsten van de tweede immigratiegeneratie steeds minder voorkomt. Deze daling is niet het gevolg van de strengere regels inzake gezinshereniging maar wel van de geleidelijke integratie van de nakomelingen van migranten, van de grotere keuzevrijheid van partner of van de gewijzigde familiekeuzes, nadat men vaststelt dat een huwelijk met een partner uit het herkomstland vaker voor problemen zorgt. Belangrijk is erop te wijzen dat gezinsmigratie de wettelijke reden is om het land binnen te komen, maar dat bepaalde migranten zich achteraf ook op de arbeidsmarkt zullen integreren. Tenslotte zijn er ook Marokkaanse onderdanen die in België aankomen met een machtiging tot verblijf om te studeren of te werken.

Behalve een studie naar de instroom, hebben we er ook op gewezen dat de immigranten met de Marokkaanse nationaliteit en de nakomelingen weinig geneigd zijn terug te keren. Voor het geringe aantal meer recentelijk aangekomen migranten (jaren 1990) dat terugkeert, zijn twee verklaringen mogelijk: (1) de beperking van de toegang tot verblijf kan personen ervan weerhouden naar hun herkomstland terug te keren en (2) huwelijksmigratie (die het belangrijkste middel blijft om België legaal binnen te komen) zorgt ervoor dat migranten minder de neiging hebben om terug te keren na het stichten van een gezin. Het aantal nakomelingen van migranten van de tweede immigratiegeneratie dat voor drie jaar terugkeert blijft tenslotte beperkt, terwijl de internationale mobiliteit van korte duur sterker is bij heel wat van die personen. Dit bewijst dat de integratiemiddelen, zoals het verwerven van de Belgische nationaliteit, de band met het gastland kunnen versterken en de probabiliteit op een terugkeer beperken, wat niet belet dat er tussen beide landen nog een pendelmobiliteit bestaat.

Behalve de nog steeds belangrijke migratie-activiteit, is de vruchtbaarheid een tweede component die de demografische dynamiek van de populatie van Marokkaanse herkomst verklaart. Uit de eerste vaststelling op basis van longitudinale indicatoren blijkt dat het totale vruchtbaarheidscijfer van vrouwen van Marokkaanse herkomst sterk is afgenomen bij de na de tweede wereldoorlog geboren generaties. Het gevolg is dat vrouwen van die jongere generaties kleinere gezinnen hebben, maar dat die nog altijd groter blijven dan die van vrouwen van Belgische afkomst. Uit de transversale vruchtbaarheidsindicatoren blijkt dat de vruchtbaarheidsniveaus veel lager zijn voor de vrouwen van de tweede generatie, dan voor de vrouwen die immigreren. De meeste van die laatsten komen naar België om huwelijksredenen en zullen dan ook heel snel kinderen krijgen. De vruchtbaarheid van vrouwen van de tweede generatie Marokkaanse immigranten lijkt zich te stabiliseren op een hoger niveau dan voor de in België verblijvende vrouwen, en sinds kort ook op het vruchtbaarheidsniveau dat voor de in Marokko verblijvende vrouwen wordt vastgesteld. Dit lijkt erop te wijzen dat vrouwen van de tweede immigratiegeneratie er eigen vruchtbaarheidsgedragingen op nahouden, die verder moeten worden geanalyseerd. Zo kan het interessant zijn na te gaan of die verschillen blijven bestaan wanneer het socio-economische niveau van de ouders, of het studieniveau van de vrouwen wordt gecontroleerd.

Onderzoek naar de samenstelling van gezinnen waarvan het hoofd met de Marokkaanse nationaliteit is geboren, levert resultaten op die in de lijn liggen van de evoluties die zijn vastgesteld voor de vruchtbaarheid van de vrouwen van Marokkaanse herkomst. De gegevens wijzen op het proportioneel kleiner worden van de zeer grote huishoudens tussen 1991 en 2009. Daaruit blijkt een zekere voorkeur van de jongere generaties voor kleinere gezinnen. Huishoudens met vier en vijf personen blijven evenwel nog altijd oververtegenwoordigd. Het type huishouden dat echter binnen de gemeenschap van Marokkaanse herkomst dominant aanwezig is, blijft toch het huwelijk met kind(eren), terwijl het belang van de huishoudens van het type “andere” te maken lijkt te hebben met een soort familiale solidariteit, met vooral oudere personen, die ondervertegenwoordigd zijn bij de alleenstaanden. Opvallend is ook de oververtegenwoordiging van eenouderhuishoudens binnen de Marokkaanse gemeenschap in vergelijking met de huishoudens van Belgische afkomst. Deze vaststelling kan deels verband houden met de laattijdige administratieve registratie van een van beide partners maar wijst vooral op het stijgend aantal echtscheidingen de laatste jaren.

Uit een studie van de gezinstrajecten van de tweede generatie blijkt dat vooral vrouwen aan het hoofd staan van eenouderhuishoudens, terwijl mannen vaker alleenstaand zijn. Dit toont vooral aan dat de kinderen na een scheiding administratief heel vaak bij de moeder zijn geregistreerd. Ook al kan er co-ouderschap bestaan, toch kan men er logischerwijze vanuit gaan dat gescheiden vrouwen de grootste lasten zullen dragen voor de opvoeding van hun kinderen. Opvallend is ook dat vrouwen van Marokkaanse herkomst de ouderlijke woonst sneller verlaten om in koppel te gaan leven, en dat ze dus ook op vroegere leeftijd kinderen hebben dan Belgische vrouwen. De ouder-emanipatie van mannen van Marokkaanse herkomst lijkt zich op latere leeftijd voor te doen, en dit zelf na hun huwelijk. Grondiger onderzoek is nodig om een beter inzicht in deze situatie te krijgen, en om na te gaan of eventuele moeilijkheden tijdens de school-/beroepsloopbaan deze emancipatie bij de jongvolwassenen vertraagt. Wanneer mannen van Marokkaanse herkomst in koppel gaan leven, krijgen ze wel vaker kinderen dan Belgen die vader zijn. Tenslotte hebben we er nog op gewezen dat het huwelijk de norm blijft binnen de Marokkaanse gemeenschap en dat samenwonen, vooral dan bij vrouwen, nog niet echt is ingeburgerd. De gezinstrajecten van nakomelingen van Marokkaanse migranten verschillen dus van die van de Belgen. Verdere analyses moeten meer duidelijkheid brengen om die verschillen beter in kaart te brengen.

Behalve een populatie die wordt gekenmerkt door een sterke demografische dynamiek, wijzen talrijke studies op de achtergestelde positie van de populatie van Marokkaanse herkomst op de arbeidsmarkt en in het onderwijs (Feld 2010; Heath and al. 2008; Martiniello, Rea en Dassetto 2007; Neels 2000; Phaet, Deboosere en Bastiaenssen 2007; Phaet en Swyngedouw 2003; Timmerman, Vanderwaeren en Crul 2003). De sociale positie van de nakomelingen van migranten lijkt er in vergelijking met die van hun ouders weliswaar op te verbeteren maar dan toch in mindere mate dan die van de Belgen van eenzelfde socio-economisch niveau (Schoonvaere, nog te verschijnen). De uitdaging voor de Belgische overheid is dan ook de socio-economische problemen aan te pakken waarmee deze populatie af te rekenen krijgt, die met de komst van nieuwe generaties in België en met de Belgische nationaliteit geboren kinderen, nog zal toenemen. Deze uitdaging is des te belangrijker voor de Belgische samenleving nu de vergrijzing toeslaat, en de populatie van Marokkaanse herkomst, net zoals andere vreemde populaties, relatief jong is.

Bibliografie

- Adam I., Ben Mohammed N., Kagne B., Martiniello M. et Rea A. 2002, *Histoires sans papiers*, Bruxelles, Editions VISTA, Collection Vista Citoyenne, 227 p.
- Aelvoet W; and al. (éd), 1998, *Gezondheidsindicatoren 1996*, Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Administratie Gezondheidszorg.
- Allonier C., Dourgnon P., Rochereau T. 2008, *Enquête sur la santé et la protection sociale 2006*, Institut de Recherche et Documentation en Economie de la Santé, 240 p.
- Anson O., 2000, " Health and ethnicity in the Brussels Region", *Interface Demography – Working Paper*, 2000-3, 56 p.
- Apparicio P. 2000, "Les indices de ségrégation résidentielle: Un outil intégré dans un système d'information géographique ", *Cybergeo* 134. En ligne: <http://www.cybergeo.eu/index12063.html>
- Bare D. 2004. "Les Marocains dans le charbonage belge de l'Entre-deux-guerres." Pp. 171-199, in Ouali N. *Trajectoires et dynamiques migratoires de l'immigration marocaine de Belgique*. Louvain-la-Neuve: Academia Bruylant.
- Bastenier, A. and F. Dassetto. 1993. *Immigration et espace public. La contreverse de l'intégration*. Paris: L'Harmattan.
- Belgian Contact Point of the European Migration Network, 2005, *Illegally Resident Third Country Nationals in Belgium (Safe approaches towards them and their profile and social situation)*, September 2005, Brussel, <http://www.dofi.fgov.be>, 137 p.
- Bossuyt N. and al. 2004, "Socio-economic inequalities in health expectancy in Belgium", *Public health*, 118, Pp. 3-10.
- Boussetta H., Martiniello M. 2003. "Marocains de Belgique: du travailleur immigré au citoyen transnational." *Hommes & Migrations* 1242(Mars-Avril):94-106.
- Caestecker F., Lievens J., Van de Putte B., Desmet G., Leys D., et Ronsijn W. 2011. "Partnarmigratie van derdelanders naar Vlaanderen en Brussel. Een kwantitatieve en kwalitatieve studie in opdracht van de Vlaamse Overheid en het Europees Integratie Fonds." Universiteit Gent.
- Caestecker F., Lievens J., Van de Putte . et Van der Bracht K. 2013. "Tendances dans le choix du conjoint des migrants de première et de seconde génération en Belgique. Le processus de choix du conjoint chez les personnes installées en Belgique ayant un passé migratoire." Universiteit Gent, Gand.
- Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding, 2013, *Migraties en migrantenpopulaties in België: statistisch en demografisch verslag 2013*, www.diversiteit.be, Brussel, 175 p.
- Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding, 2013, *Jaarverslag Migratie 2012*, www.diversiteit.be, Brussel, 211p.
- Clark A.E. et Vicard A. 2007, "Conditions de collecte et santé auto-déclarée: une analyse sur données européennes", *Economie et Statistique*, n°403-404, pp. 143-163.

- Raad van Europa/Council of Europe, 2005. "Recent Demographic development in Europe, 2004." Straatsburg: Council ed. Europe Publishing.
- "Overeenkomst tussen België en Marokko betreffende de tewerkstelling van Marokkaanse werknemers in België, en bijlagen, ondertekend te Brussel op 17 februari 1964", Belgisch Staatsblad 17 juni 1977.
- Corijn M. 2009. "Divorce among Turkish and Moroccan marriage migrants in Flanders (Belgium)." Pp. 22 in *Seventh Meeting of the European Network for the Sociological and Demographic Study of Divorce*. Antwerp.
- Dassetto F., 2001, *Migrations, sociétés et politiques: Belgique, Europe et les nouveaux défis*, Coll. Sybidi Papers n°25, Academia-Bruylant, Louvain-la-Neuve, 143 p.
- Deboosere P., Demarest S., Lorant V., Miermans P.-J., Portet M.-I., and Van Oyen H. 2006. *Santé et soins informels*, étude menée dans le cadre du projet Atlas: "valorisation des résultats de l'Enquête socio-économique 2001", Direction générale Statistique et Information économique, Bruxelles, 191p.
- Deboosere P., Gadeyne S., 2002, "Can régional patterns of mortality in Belgium explained by individual socio-economics characteristics ? ", *Reflets et perspective de la vie économique*, tome XLI (n°4), Pp. 87-103.
- Deboosere P., Gadeyne S., 2005, "La sous-mortalité des immigrés adultes en Belgique: une réalité attestée par les recensements et les registres ", *Population*, 2005/5 Vol. 60, INED, pp. 765-811
- Deboosere P., Lesthaeghe R., Surkyn J., Willaert D., Boulanger P.-M., Lambert A. et Lohlé-Tart L. 2009. "Enquête socio-économique de 2001, Monographie des Ménages et familles en Belgique." in *Enquête Socio-économique 2001 Monographies*. Bruxelles: Direction générale Statistique et Information économique.
- Delperee A. 1964, "Politique de la population et de la famille", *Revue Belge de Sécrété Sociale*, juillet-août, 64p.
- De Valk H. et Milewski N. 2011. "Family life transitions among children of immigrants: An introduction." *Advances in Life Course Research* 16(4):145-151.
- Eeckhaut M.C.W., Lievens J., Van de Putte B., and Lusyne P. 2011. "Partner Selection and Divorce in Ethnic Minorities: Distinguishing Between Two Types of Ethnic Homogamous Marriages 1." *International Migration Review* 45(2):269-296.
- Eggerickx T., Kesteloot C., Poulain M; and al. 1999, *De allochtone bevolking in België*, Monografie nr. 3 van de volkstelling van 1 maart 1991, Nationaal Instituut voor de Statistiek: Brussel, 260 p.
- Eggerickx T. et Tabutin D., 2001, "Le vieillissement démographique dans le monde: Historique, mécanisme et tendances.", Document de travail n°14 publié par le Département des Sciences de la Population et du Développement (UCL), 70 p.
- Eggerickx T., Poulain M., Kesteloot C. m.m.v. Dal L., Debuissou M., Foulon M. & Juchtmans G. 2002 La population allochtone en Belgique, Recensement Général de la Population et des Logements tot 1 mars 1991, Monographie n°. 3, Institut National de

Statistique / Services Fédéraux des Affaires Scientifiques, Techniques et Culturelles, Bruxelles, 260 p.

- Eggerickx T. et Perrin N. 2004, "Les comportements de fécondité des populations de nationalité étrangère en Belgique (1992-1996) ", in Brunet, G., M. Oris et A. Bideau, *Les minorités. Une démographie culturelle et politique, XVIIIe-XXe siècles*, Bern, Peter Lang, pp. 287 à 322 (Population, Famille et Société, vol. 2)
- Eggerickx T., Sanderson J-P. 2007, "Les inégalités spatiales de mortalité en Belgique de 1980 à 2005", Démographie et santé, 14e colloque national de démographie de la CUDEP, Bordeaux 21 - 24 mai 2007.
- Eggerickx T., Hermia J.-P., Kesteloot C., De Maesschalck F., Gerber P., Lord S., Sohn C. 2009, *DESTINY. Analyse spatiale et longitudinale des inégalités sociales en Belgique et au Luxembourg. Rapport de la première phase du projet*, Politique Scientifique Fédérale, Bruxelles
- Eggerickx T., Wets J., Bahri A., Perrin N., Steenssens K. te verschijnen, *Migrations internationales et population d'origine étrangère en Belgique*, Monografie 3 van de Socio-economische enquête van 2001, ADSEI, Brussel, 230 p.
- Feld S. 2010. *La main-d'oeuvre étrangère en Belgique*. Louvain-la-Neuve: Academia-Bruylant.
- Flahaux M.-L., Beauchemin C. et Schoumaker B. 2010, "Partir, revenir: tendance et facteurs des migrations africaines intra et extra-continentales", *MAFE Working Paper 7*, 24 p.
- Frenet-De Keyser A., 2004, " La convention belo-marocaine de main d'œuvre." Pp. 215-250 , in Ouali N. *Trajectoires et dynamiques migratoires de l'immigration marocaine de Belgique*. Louvain-la-Neuve: Academia Bruylant.
- Grimmeau J.-P. 2004. "Vagues d'immigration et localisation des étrangers en Belgique." in *Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours*, edited by Morelli A. Charleroi: Couleur Livres.
- Heath A., Rothon C., et Kilpi E. 2008. "The Second Generation in Western Europe: Education, Unemployment, and Occupational Attainment." *Annual Review of Sociology* 34:211-235.
- Hermia J.-P. et Eggerickx T. 2011. *"La transmission de la précarité en Belgique: analyses intergénérationnelles exploratoires (1991-2001) "*, document de travail n°2 publié par le Centre de recherche en démographie et sociétés (UCL), <http://www.uclouvain.be/325285.html>.
- Kesteloot C. 2006. "La répartition géographique de l'immigration étrangère: fondements, dynamiques et conséquences sociales " Pp. 73-103 in *Penser l'immigration et l'intégration autrement: une initiative belge inter-universitaire*, edited by Bichara K., Martiniello M., Rea A. et Timmerman C. Bruxelles: Academia Bruylant.
- Khlat M. et Courbage Y. 1995, "Mortalité des immigrés marocains en France de 1979 à 1991. II. – Les causes de décès", *Population*, 50 (2), P. 447-472.

- Khoojinian M. 2006. "L'Accueil et la stabilisation des travailleurs immigrés turcs en Belgique, 1963-1980 " *Cahiers d'Histoire du Temps Présent*, n°17: pp. 73-116.
- Khoojinian M. 2007. "Fixer la main d'œuvre turque en Belgique: la tâche d'un mensuel officiel (1964-1970)." *Revue belge d'histoire contemporaine* vol. XXXVII (3-4)
- Kulu H. 2004, "Migration and Fertility: Competing Hypotheses Re-examined", *European Journal of Population*, vol. 21, pp. 51-87.
- Lesthaeghe R. et Surkyn J. 1995. "Heterogeneity in Social Change: Turkish and Moroccan Women in Belgium." *European Journal of Population / Revue Européenne de Démographie* 11(1):1-29.
- Lesthaeghe R. 2000. *Communities and Generations: Turkish and Moroccan Populations in Belgium*. Brussels: VUBPress.
- Lievens J. 2000. "The third wave of immigration from Turkey and Morocco: determinants and characteristics." Pp. 95-128; in Lesthaeghe R. *Communities and generations: Turkish and Moroccan populations in Belgium*: CBGS-NIDI/VUB-Press.
- Lievens J. et Reniers J. 1999. "Stéréotypes en perspectives. Aspects de l'évolution des pratiques matrimoniales chez les Turcs et les Marocains en Belgique." *Revue européenne de migrations internationales*:125-149.
- Lievens J. 1999. "Family-Forming Migration from Turkey and Morocco to Belgium: The Demand for Marriage Partners from the Countries of Origin." *International Migration Review* 33(3):717-744.
- Maffenini W. 1980, " La mortalité des étrangers en Belgique aux âges adultes", *Population et famille*, 1980-2/3 (50-51), p. 179-214.
- Martens A., 1976, *Les immigrés: flux et reflux d'une main-d'œuvre d'appoint*, Presse Universitaire de Louvain, Louvain, 208 p.
- Martens A., 2004, "L'immigration marocaine et la politique de mains d'œuvre en Belgique", ed Ouali N. *Trajectoires et dynamiques migratoires de l'immigration marocaine en Belgique*", Academia Bruylant, pp 251-281.
- Martin E. 2012. "Les premiers Maghébins de Belgique. Analyse descriptive de l'immigration maghrébine en Belgique, dans les registres des étrangers de Châtelineau, pendant l'Entre-deux-guerres." document de travail n°4 publié par le Centre de recherche en démographie et sociétés (UCL), <http://www.uclouvain.be/325285.html>.
- Martiniello M., Rea A. et Dassetto, F., 2007, *Immigration et intégration en Belgique francophone. Etat des savoirs*, Academia Bruylant, Louvain-la-Neuve, 590 p.
- Martiniello M., Rea A., Timmerman C., and Wets J. 2010. *Nouvelles migrations et nouveaux migrants en Belgique*. Gent: Academia Press, 339 p.
- Morelli A. 1998. *Les émigrants belges: réfugiés de guerre, émigrés économiques, réfugiés religieux et émigrés politiques ayant quitté nos régions du XVIe siècle à nos jours*. Bruxelles: Evo-Histoire.

- Morelli A. 2004. "L'immigration italienne en Belgique aux XIXe et XXe siècles" in *Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours*, edited by A. Morelli. Charleroi: Couleur Livres.
- Neels K. 2000. "Education and the transition to employment: young Turkish and Moroccan adults in Belgium." Pp. 242-278 in *Communities and Generations: Turkish and Moroccan Populations in Belgium*, edited by Lesthaeghe R. Brussels: VUBPress.
- Brussels Observatorium van de Arbeidsmarkt en de Kwalificatie. 2000. "Migrantenbevolking, arbeidsmarkt en discriminatie." in *De Cahiers van het Observatorium*. Brussel: BGDA, 63 p.
- Ouali N. 2004. *Trajectoires et dynamiques migratoires de l'immigration marocaine de Belgique*. Louvain-la-Neuve: Academia Bruylant, 388 p.
- Ouali N. 2003. "Les Marocaines en Europe: diversification des profils migratoires." *Hommes & Migrations* 1242(Mars-Avril): pp. 71-82.
- Perrin Nathalie, 2009, "Vieillesse de la population et phénomène migratoire....Chiffres et évolution", in *Vieillesse et migration, Revue l'Observatoire*, n°61
- Perrin Nicolas 2005. "Les déterminants individuels du retour ou de la pérennisation de l'immigration: une analyse du cheminement des immigrants dans les années 1990 en Belgique." Pp. 297-311 in *Les migrations internationales: observation, analyse et perspectives. Actes du Colloque de l'AIDELF* Budapest.
- Perrin Nicolas, 2007, "Aperçu des données statistiques disponibles sur la délivrance et le refus des visas", *Revue du droit des étrangers*, n°143, p138 à 146.
- Poulain, M et Perrin N. 2002. *Italiens de Belgique. Analyses socio-démographique et analyse des appartenances* Louvain-la-Neuve: Academia-Bruylant.
- Perrin, Nicolas, 2008, *Demandeurs d'asile, réfugiés et apatrides en Belgique: un essai de démographie des populations demandeuses ou bénéficiaires d'une protection internationale*, rapport produit pour le Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding, 90 p. www.diversité.be
- Phaet K., Deboosere P. et Bastiaenssen V. 2007. "Old and new inequalities in educational attainment - Ethnic minorities in the Belgian Census 1991-2001." *Ethnicities* 7(3):390-415.
- Phaet K. et Swyngedouw M. 2003. "Measuring immigrant integration: the case of Belgium." *Studi Emigrazione* 40(152):773-803.
- Rea A. et Bietlot M. 2007. "Les changements du Code de la nationalité en Belgique. De la peur de l'étranger à son inclusion sous condition." Pp. 590 in *Immigration et intégration en Belgique Francophone. Etat des savoirs*, edited by Martiniello M., Rea A. et Dassetto F. Louvain-la-Neuve: Academia Bruylant.
- Reniers G. 1999. "On the History and Selectivity of Turkish and Moroccan Migration to Belgium." *International Migration* 37(4):679-713.
- Sauvy A. et Pressat R. 1962, "Le rapport Sauvy sur le problème de l'économie et de la population en Wallonie", *Revue du Conseil Wallon*, janvier-avril, 54-55, pp. 2-51.

- Schoenmaeckers R., Lodewijckx E., Gadevne S. 1999 "Marriages and Fertility among Turkish and Moroccan Women in Belgium: Results from Census Data", *International Migration Review*, vol.33, n°4, pp.901-928.
- Schoonvaere Q., A paraître, "La transmission intergénérationnelle de la précarité parmi les descendants d'immigrés marocains et turcs en Belgique." Actes du XVIe Colloque national de démographie de la CUDEP: Les population vulnérables, Aix-en-Provence, mai 2013.
- FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal overleg en Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding, 2013, *Socio-economische monitoring*, Brussel, 175 p.
- Timmerman, C., E. Vanderwaeren, and M. Crul. 2003. "The Second Generation in Belgium." *International Migration Review* 37(4):1065-1090.
- Van Kerckem K., Van der Bracht K., Stevens P.A.J., en Van de Putte B. 2013. "Transnational Marriages on the Decline: Explaining Changing Trends in Partner Choice among Turkish Belgians." *International Migration Review* 47(4):1006-1038.
- Zeeb H. and al., 2002, "Transition in cancer patterns among Turks residing in Germany", *European Journal of Cancer*, 38 (5), Pp. 705-701.

Bijlage

Type variabele	Beschikbare indicatoren	Beschikbare schattingen	Gegevensbron	Verspreiding / Publicatie	Opmerking
De huidige nationaliteit	Van 1 januari 1962 tot 1 januari 2013		Rijksregister	Verspreid door ADSEI. Een aantal cijfers staat gepubliceerd in hoofdstuk4 van het Statistisch en demografische verslag 2013 van het Centrum	
De nationaliteit bij de geboorte	Van 1 januari 1991 tot 1 januari 2010	Tot 1 januari 2012	Rijksregister voor personen geboren na 1991 en Volkstelling van 1991 voor zijn die geboren zijn vóór 1991	Niet als dusdanig verspreid. Een aantal cijfers staat gepubliceerd in hoofdstuk6 van het Statistisch en demografische verslag 2013 van het Centrum	De schattingen hebben enkel betrekking op de totale populatie. Wanneer de gegevens zijn opgesplitst (per geslacht, leeftijd, gemeente, enz.) gaan we uit van het jaar 2009
Het geboorteland	Van 1 januari 1991 tot 1 januari 2010		Rijksregister	Verspreid door ADSEI. Een aantal cijfers staat gepubliceerd in hoofdstuk6 van het Statistisch en demografische verslag 2013 van het Centrum	
De nationaliteit bij de geboorte van de ouders	Van 1 januari 1991 tot 1 januari 2009	Tot 1 januari 2012	Rijksregister. Maar toegang tot de afstammingsband is wettelijk beperkt.	Niet als dusdanig verspreid. De socio-economische monitoring heeft deze indicator gebruikt voor de populatie tussen 18 en 60 jaar tot 1 januari 2008	De schattingen hebben enkel betrekking op de totale populatie. Wanneer de gegevens zijn opgesplitst (per geslacht, leeftijd, gemeente, enz.) gaan we uit van het jaar 2009